

KÁRPÁTALJA TÖRTÉNETE
ÖRÖKSÉG ÉS KIHÍVÁSOK

Monográfia

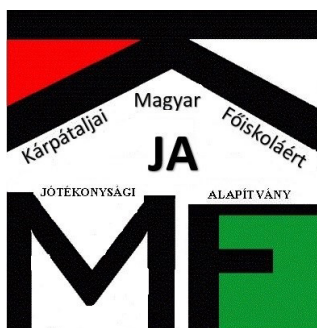
**Nemzeti
Együttműködési
Alap**

MINISZTERELNÖKSÉG

BETHLEN GÁBOR
Alapkezelő Zrt.

KÁRPÁTALJA TÖRTÉNETE ÖRÖKSÉG ÉS KIHÍVÁSOK

Monográfia

II. RF KMF – „RIK-U” Kft.
Beregszász–Ungvár
2021

ETO 94(477.87)(082)

K 22

A kiadvány a mai Kárpátalja területének történetét mutatja be az őskortól a jelenkorig; összefoglaló jellegű munka, ahol a szerzők által fontosnak tartott témakörök lettek megjelenítve. Ajánljuk mindazoknak, akik betekintést kívánnak nyerni a mai értelemben vett Kárpátalja sokoldalú múltjába és jelenkori történetébe.

*Kiadásra javasolta a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Tudományos Tanácsa (2021.09.30., 9. számú jegyzőkönyv).*

Készült a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Történelem- és Társadalomtudományi Tanszéke, Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi
Kutatóközpontja, valamint Kiadói Részlege közreműködésével.

Szerkesztőbizottság:

A szerkesztőbizottság elnöke: *dr. Brenzovics László*

Főszerkesztő: *dr. Csatáry György*

Felelős szerkesztők: *Dobos Sándor, Orbán Melinda*

Szerkesztőbizottsági tagok: *dr. Braun László, dr. Szakál Imre,*

Szamborovszkyné dr. Nagy Ibolya

Lektorálta:

prof. dr. habil. Balla Tibor (Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest) – 6. fejezet;

Bayerné dr. Sipos Mónika (Pécsi Tudományegyetem, Pécs) – 15. fejezet;

dr. Czigány István (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest) – 4. fejezet;

dr. Ferenc Viktória (Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Budapest) – 16. fejezet;

dr. habil. Forisik Péter (Debreceni Egyetem, Debrecen) – 2. fejezet;

Hidász Ferenc OFM (Ordo Fratrum Minorum) – 10–13. fejezet;

Marosi István (gör.kat. lelkész, Ortutay Elemér Görögkatolikus Központ, Beregszász) – 10–13. fejezet;

prof. dr. Mándrik Iván (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász) – 5. fejezet;

Milován Sándor (a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség tiszteletbeli elnöke, Nagyszőlős) – 14. fejezet;

dr. Molnár József (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász) – 1. fejezet;

dr. Novák Ádám (Debreceni Egyetem, Debrecen) – 3. fejezet;

dr. habil. Palasik Mária (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest) – 11. fejezet;

prof. dr. habil. Püski Levente (Debreceni Egyetem, Debrecen) – 8–9. fejezet;

dr. Radvánszky Ferenc (ref. lelkész, Mezőkaszonyi Református Egyházközség) – 10–13. fejezet;

dr. habil. Simon Attila (Selye János Egyetem, Komárom; Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja) – 7. fejezet;

dr. Tóth Pál Péter, DSc (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest) – 16. fejezet;

dr. habil. Valuch Tibor, DSc (Eszterházy Károly Egyetem, Eger) – 10., 12–13. fejezet.

Műszaki szerkesztés és tördelés: *Orbán Melinda*

Korrektúra: *Sin Edina, Hnatik-Riskó Márta*

Borítóterv: *Vezsdel László*

ETO-besorolás: *a II. RF KMF Apáczai Csere János Könyvtára*

A kiadásért felel: *Dobos Sándor* (a II. RF KMF Kiadói Részlegének vezetője)

A monográfia fejezeteinek tartalmáért kizárólag a szerzők felelnek.

**A kiadvány megjelenését a Nemzeti Együttműködési Alap,
Magyarország Miniszterelnöksége, a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. támogatta
a Nyírtéti Református Egyházközség Jövőjéért Egyesület és a Kárpátaljai
Magyar Főiskoláért Jótékonysági Alapítvány közreműködésével.**

Kiadó: a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola (cím: 90 202 Beregszász, Kossuth tér 6.;
e-mail: foiskola@kmf.uz.ua) és a „RIK-U” Kft. (cím: 88 000 Ungvár, Gagarin u. 36.; e-mail:
print@rik.com.ua)

Nyomdai munkálatok: „RIK-U” Kft.

ISBN 978-617-8046-21-7

© A szerzők, 2021

© A szerkesztőbizottság, 2021

© II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2021

TARTALOM

ELŐSZÓ.....	11
1. FEJEZET. KÁRPÁTALJA KÖZIGAZGATÁS-TÖRTÉNETE, ETNO- DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSAI ÉS KÖZSÉGNÉVRENDEZÉSEI	13
1.1. A közigazgatási térfelosztás változásai a mai Kárpátalja területén (<i>Molnár D. István</i>).....	13
1.2. Kárpátalja népessége (<i>Molnár D. István</i>)	32
1.3. Községnévváltozások és -rendezések a mai Kárpátalja területén (1898–2000) (<i>Dobos Sándor</i>).....	50
2. FEJEZET. A MAI KÁRPÁTALJA TERÜLETÉNEK ŐSTÖRTÉNETE (<i>Rácz Béla</i>).....	65
2.1. Paleolitikum (őskőkor).....	65
2.2. Mezolitikum (középső vagy átmeneti kőkorszak)	72
2.3. Neolitikum (újkökor, csiszoltkő-korszak).....	76
2.4. Rézkorszak (eneolitikum, kőrézkor)	79
2.5. Bronzkorszak.....	82
2.6. Vaskorszak.....	88
2.7. A római kor.....	92
2.8. A szláv korszak.....	97
3. FEJEZET. ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG KÖZÉPKORA (A HONFOG- LALÁSTÓL 1526-IG) (<i>Kész Barnabás</i>)	103
3.1. A magyar honfoglalástól az államalapításig (895–1000)	103
3.1.1. Őstörténetünk titkai	103
3.1.2. A honfoglaló magyarok régészeti emlékei Kárpátalján	108
3.2. Vidékünk az Árpád-házi királyok korában (1000–1301)	115
3.2.1. Az Árpád-dinasztia	115
3.2.2. Vármegyék és ispánságok.....	120
3.3. A vegyes házi királyok kora (1301–1525).....	125
3.3.1. A Magyar Királyság fénykora.....	125
3.3.2. Középkori vármegyéink.....	131
3.3.3. Gazdaság, társadalom, műveltség.....	138
3.3.4. Középkori kőtemplomok	139
3.3.5. Szerzetesrendek	141
3.3.6. Középkori váraink	143
3.3.7. Vidékünk nemesi családjai a középkorban	153

4. FEJEZET. ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG A KORA ÚJKORBAN (1526–1790).....	157
4.1. Vidékünk története a mohácsi vésztől a szatmári békéig (1526–1711) (<i>Csatáry György</i>)	157
4.1.1. A királyi Magyarország és Erdély határán.....	157
4.1.2. A reformáció terjedése vidékünkön, beregszászi zsinatok	159
4.1.3. Az öt máramarosi koronaváros	165
4.1.4. A Bocskai-felkelés	167
4.1.5. Bethlen Gábor fejedelem kora.....	170
4.1.6. A vármegyei főnemesség	172
4.1.7. Az ungvári katolikus gimnázium.....	185
4.1.8. Az ungvári unió 1646-ban	188
4.1.9. A Thököly-felkelés.....	190
4.1.10. A Rákóczi-szabadságharc	199
4.2. Északkelet-Magyarország története 1711–1790 között (<i>Molnár Ferenc</i>)	213
4.2.1. A munkács-szentmiklósi uradalom.....	217
4.2.2. Munkács és Nagyszőlős.....	224
4.2.3. A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye kiala- kulása a 18. században	228
4.2.4. Bacsinszky András a Munkácsi Egyházmegye élén.....	231
5. FEJEZET. ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1790-TŐL 1914-IG....	237
5.1. A nemzeti ébredés kezdetétől a reformkor végéig (<i>Dancs György</i>).....	237
5.1.1. A jakobinus mozgalom és a napóleoni háborúk	237
5.1.2. A reformkori országgyűlések és a vármegyék.....	239
5.1.3. Néesség.....	247
5.1.4. Egészségügy és kolerajárvány	249
5.1.5. Gazdaság.....	254
5.1.6. Adók és kiadások	263
5.1.7. Regionális központok	265
5.1.8. Társadalmi szerveződések	271
5.2. Az 1848–49. évi események és a neoabszolutizmus (<i>Molnár Ferenc</i>)	273
5.2.1. A vármegyei élet és a forradalom	273
5.2.2. A nemzetiségi kérdés	277
5.2.3. A nemzetőrség és a honvédtoborzás megszervezése	279
5.2.4. Az 1848. őszi események.....	283

5.2.5. 1849 tavasza: a verhovinai események és a podhe- ringi ütközet	287
5.2.6. Végig a magyar szabadságharc szolgálatában	290
5.2.7. Megtorlás és neoabszolutizmus	295
5.2.8. Az Ungvári Kerület és az olmützi alkotmány kihirdetése	296
5.2.9. A politikai és nemzetiségi élet élénkülése az 1860-as évek elején.....	303
5.3. A dualizmus korának társadalmi és gazdasági viszonyai (<i>Braun László</i>)	310
5.3.1. A mezőgazdaság és az agrárnépesség helyzete.....	310
5.3.2. Kivándorlás az Északkeleti-Kárpátok vidékéről	315
5.3.3. Ruszin nemzetiségi mozgalom és politikai viszonyok	323
5.3.4. A zsidó közösség és gazdasági szerepvállalása	329
5.3.5. A német lakosság foglalkozása és társadalmi helyzete.....	332
5.3.6. A vasúti közlekedés kiépítése	334
5.3.7. Az ipar fejlődése	344
5.3.8. A városok fejlődése és polgárosodás.....	358
 6. FEJEZET. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS VIDÉKÜNK (1914–1918) (<i>Suslik Ádám</i>)	 383
 7. FEJEZET. AZ ELSŐ CSEHSZLOVÁK KÖZTÁRSASÁG IDŐSZAKA (1918–1938) (<i>Szakál Imre</i>)	 399
7.1. Az államfordulat hónapjai.....	399
7.1.1. Ruszka Krajna.....	399
7.1.2. A csehszlovák katonai megszállás	408
7.2. Kárpátalja a Csehszlovák Köztársaság közigazgatásában	412
7.2.1. Az új ország	412
7.2.2. Kárpátalja csehszlovák közigazgatása	416
7.3. Magyar társadalmi és politikai élet a csehszlovák Kárpátalján.....	423
7.3.1. Az új közösség	423
7.3.2. Pártok és választások	430
7.4. Csehszlovák gazdaságpolitika Kárpátalján	435
7.4.1. Gazdasági helyzetkép és infrastrukturális fejlesztések.....	435
7.4.2. Földreform és telepítéspolitika	444
 8. FEJEZET. KÁRPÁTI UKRAJNA ÉS A TERÜLETI REVÍZIÓ (1938–1939) (<i>Szözlősi Nóra</i>)	 449
8.1. Az 1938-as eseményeket megelőző nemzetközi helyzet.....	449
8.2. Az 1938-as csehszlovák válság és a kisantant megroppanása.....	454

8.3. A müncheni tárgyalások és az első bécsi döntés	455
8.4. Az 1938. őszi események	459
8.5. Kárpáti Ukrajna kikiáltása, majd Magyarországhoz történő csatolása 1939 márciusában	463
9. FEJEZET. A MAGYAR KIRÁLYSÁGHOZ VISSZATÉRT KÁRPÁTALJA (1938–1944) (<i>Szőlősi Nóra</i>).....	
9.1. Előzmények.....	467
9.2. A katonai közigazgatás bevezetése.....	468
9.3. A polgári közigazgatásra történő áttérés.....	472
9.4. A visszatért területek országgyűlési képviselőtének alakulása.....	475
9.5. Igazoltatási eljárások és a tisztviselőkérdés	477
9.6. A visszatért területek gazdasági adottságai és lehetőségei	480
9.6.1. Turizmus	480
9.6.2. Erdőgazdálkodás.....	483
9.6.3. A vízerőművek.....	490
9.6.4. Mezőgazdaság, ipar és az ezen belüli szociális intézkedések.....	493
10. FEJEZET. A KÉSŐSZTÁLINIZMUS KORSZAKA (1944–1953).....	
10.1. A vidék szovjetizálása/szovjetesítése (<i>Molnár D. Erzsébet</i>)	501
10.2. A szovjet típusú gazdaságpolitika erőszakos térnyerése (<i>Molnár D. Erzsébet</i>)	513
10.3. A közoktatás szovjetesítése (<i>Szamborovszkyné Nagy Ibolya</i>)	521
10.4. Egyházpolitika szovjet módra (<i>Szamborovszkyné Nagy Ibolya</i>)	528
11. FEJEZET. A SZTÁLIN UTÁNI ÉVTIZED – 1953–1964 (A HÁROM „TRIUMVIRÁTUS” ÉS A HRUSCSOVI KILENC ÉV).....	
11.1. Politikai látszatenyhülés (<i>Váradi Natália</i>).....	543
11.2. A gazdaságfejlesztés – káderkérdés (<i>Váradi Natália</i>)	551
11.3. 1956 helyi vonatkozásai (<i>Váradi Natália</i>).....	565
11.4. A közoktatás alakulása az enyhülés éveiben (<i>Szamborovszkyné Nagy Ibolya</i>)	574
11.5. A hitélet alakulása a hruscsovi egyházüldözés idején (<i>Szamborovszkyné Nagy Ibolya</i>)	580
12. FEJEZET. A BREZSNYEVI DOLCE VITA KÉT ÉVTIZEDE (1964–1982).....	
12.1. „Édes élet” szovjet módra: gazdaság és birodalmi eszme (<i>Császár István</i>)	593

12.2. A helyi magyar szellemi mozgástér újraértelmezése és annak következményei (<i>Császár István</i>).....	600
12.3. A közoktatás brezsnyevi központosításának időszaka (1964–1982) (<i>Szamborovszkyné Nagy Ibolya</i>)	613
12.4. Egyházpolitika és hitélet a <i>dolce vita</i> idejében (<i>Szamborovszkyné Nagy Ibolya</i>)	619
13. FEJEZET. A BOMLÁS ÉVTIZEDE (1982–1991).....	631
13.1. Pártfőtítkárok váltásának sodrában: élelmiszerprogram és alkoholtilalom (1982–1985) (<i>Molnár D. Erzsébet</i>)	631
13.2. A gorbacsovi peresztrojka fonákságaitól a széthullásig (<i>Császár István</i>)	635
13.3. Az ideológiai harc fokozása a közoktatásban (<i>Szamborovszkyné Nagy Ibolya</i>)	644
13.4. Az ateista propagandától az egyházzal történő együttműködésig (<i>Szamborovszkyné Nagy Ibolya</i>)	650
14. FEJEZET. KÁRPÁTALJA POLITIKATÖRTÉNETE A FÜGGETLEN UKRAJNÁBAN (1991–2015) (<i>Darcsi Karolina</i>)	661
14.1. Kárpátalja Ukrajna függetlenségének időszakában – a magyar érdekképviselet megjelenése, az elvesztett autonómia ügye	661
14.2. Ukrajnai választások és a kárpátaljai magyarság	665
14.2.1. Parlamenti választások – 1990–1998	667
14.2.2. Parlamenti választások – 2002–2014	668
14.2.3. Helyhatósági választások Ukrajnában	680
15. FEJEZET. HELYZETKÉP A KÁRPÁTALJAI MAGYAR NYELVŰ OKTATÁSRÓL (1989–2019) (<i>Orosz Ildikó</i>).....	693
15.1. Az oktatást meghatározó jogalkotási folyamat alakulása Ukrajnában.....	694
15.2. Az anyanemzet politikájának hatása a kárpátaljai magyar oktatásra.....	706
15.3. A magyar nyelvű oktatási intézményhálózat	717
15.4. A magyar tannyelvű oktatási intézmények/osztályok minőségének kérdésköre	723
15.5. A magyar nyelvű szakképzés és felsőoktatás alakulása a vizsgált időszakban.....	735

16. FEJEZET. KÁRPÁTALJA TÁRSADALMI VISZONYAI A FÜGGETLEN UKRAJNÁBAN (1991–2018) (<i>Hires-László Kornélia</i>)	743
16.1. Korszakok a gazdasági jellemzők és változások alapján.....	744
16.1.1. Ukrajna intézményi átalakulása (1991–1998).....	744
16.1.2. A nemzetközi hitelek és befektetők (1999–2007).....	748
16.1.3. A nagy gazdasági világválság (2008–2009).....	749
16.1.4. A mindenkori Nyugat és Kelet dilemmája (2010–2013)	751
16.1.5. A „Majdan” utáni időszak (2014–2015; 2016–2018)	752
16.2. Magyar kisebbségi lét a független Ukrajnában	756
16.2.1. A függetlenség alapjai (az alkotmány) – 1991–2000	756
16.2.2. Státusz törvény / narancsos forradalom – 2000–2007	756
16.2.3. Az első „ukrán láz” – 2008–2009	759
16.2.4. Kisebbségbarát időszak – 2010–2012.....	760
16.2.5. A második „ukrán láz”(?) – 2013–2019.....	761
16.3. Migrációs folyamatok korszakonként a kárpátaljai magyarság életében	761
16.4. Mindennapok a kárpátaljai magyarság életében az 1991-es rendszerváltás után	765
A KÖTET SZERZŐI	781

2. FEJEZET

A mai Kárpátalja területének őstörténete

A mai Kárpátalja területének emberi közösségek általi benépesítése, annak ideje, iránya és intenzitása az őstörténet kutatásának legfontosabb kérdései között szerepelnek. Figyelembe véve a vidék földrajzi elhelyezkedését, egyértelműen kijelenthető, hogy a Kárpát-medence északkeleti peremvidéke számos tekintetben vonzáskörzetként és egyben határvidék-ként is megemlíthető. Korszerű kifejezéssel élve „vonzáskörzetnek” nevezhetjük a mai Kárpátalja területét, hiszen a vidék domborzata, flórája és faunája, illetve a vízforrások és persze nem utolsósorban a kőnyersanyagok meglelte biztosította már a kezdetek kezdetén az emberek számára a rövidebb vagy hosszabb ideig tartó megtelepedések sikerét. A Kárpát-medencét körülvelő Kárpátok vonulatai pedig számos esetben jelentettek természetes akadályt az őskor embere előtt. Mindent összevetve: nem véletlenül helyezkedik el Kelet-Közép-Európa legősibb telephelye épp a mai Kárpátalja területén, és az sem véletlen, hogy az őskőkortól kezdődően az emberiség történetének minden egyes szakaszában találhatóunk lelőhelyeket a régió területén. Mindez bizonyítéka annak, hogy Kárpátalja különböző vidékei lakottak voltak az elmúlt közel 1 millió év során. Ezt támasztják alá a „történelem előtti idők” régészeti leletei, majd pedig az írásbeliség megjelenése után a fennmaradt források is.

Kárpátalja területének régészeti gazdagsága annak köszönhetően vált ismertté, hogy a 19. századtól kezdődően eredményes munkát fejtettek ki a vidék kutatói, köztük elsőként kell kiemelni Lehoczky Tivadart, aki a Schönborn család főügyészeként, ügyvédként számos történelmi munkát írt. Ő volt a mai Kárpátalja első régésze, aki az általa gyűjtött vagy kapott leleteket leírta, és az eredményeket publikálta is. Jelen munka céljai között nem szerepel a régészeti kutatások historiográfiájának részletes bemutatása, ebben a témában már születtek kiváló összefoglaló jellegű munkák.¹ A legfontosabb célunk, hogy a bevezetőben megfogalmazott megtelepedési folyamatosságot bemutassuk minden egyes korszakra nézve, hiszen a mai Kárpátalja területe ősidők óta lakott vidék.

2.1. Paleolitikum (őskőkör)

Az emberiség legkorábbi időszaka, a paleolitikum jelenlegi ismereteink szerint közel 1 millió évvel ezelőtt kezdődött a mai Kárpátalja terü-

¹ С.І., Пеняк – Н.С., Пеняк: Археологія Закарпаття: історія дослідження. Ужгород 2013. 256.

letén, és a különböző emberfajok, illetve az általuk létrehozott régészeti kultúrák szerint három periódusra osztható. A paleolitikum teljes időszaka a pleisztocén geológiai korszak idejével esik egybe, amikor a jégkorszak volt az élővilágot legjelentősebben befolyásoló tényező. A glaciális (jégkorszak) és interglaciális (felmelegedési időszak) korok váltakozása jelentős mértékben befolyásolta az emberi közösségek vándorlását, illetve megtelepedését, alkalmazkodását egy-egy új környezethez. Ez az az időszak, amikor világviszonylatban megjelenik az emberi faj (valamikor 2,5–3 millió évvel ezelőtt), elkezdi munkaeszközöket készíteni, vándorol földrészeket át, vadászó-gyűjtögető életmóddal alkalmazkodik az újabb és újabb környezeti tényezőkhöz, majd a korszak végére eléri azt a fejlődési szintet, amely egy új gazdálkodási forma révén demográfiai robbanáshoz és egy sokkal sikeresebb túlélési stratégia irányába vezet. A paleolitikum az emberiség történetének leghosszabb szakasza, a vége megközelítőleg a Kr. e. 10 000 környékére tehető, amikor véget ért az utolsó jégkorszak (würm), és megkezdődött a legújabb geológiai kor – a holocén.

Alsó paleolitikum

A paleolitikum alsó szakasza a mai Kárpátalja területén közel 1 millió évvel ezelőtt kezdődött, és megközelítőleg 300–250 ezer évvel ezelőtt ért véget. Ebből a korszakból két lelőhelycsoportot emelhetünk ki: a Királyháza (Korolevo) és Rakasz–Kisrákóc (Rokoszovo–Malij Rakovec) környéki telepeket. A királyházi telep felfedezése 1974-ben, majd rendszeres feltárása nemcsak a mai Kárpátalja területén, de egész Európában új kezdőlökést adott az őskőkor kutatásának. A lelőhely jelentőségét tovább növelte az a tény, hogy az ott felfedezett kultúrrétegek a paleolitikum mindhárom szakaszát felölelik. A királyházi paleolit telepek egy ma is működő kőbánya területén helyezkednek el az egykori Nagyszőlősi, ma Beregszászi járásban, egy Veréce (Verjacja) nevű falu mellett, ennek ellenére a lelőhely végül is a falu szomszédságában elhelyezkedő Királyháza nagyközségről kapta a nevét, így került be a történelembe. A királyházi telepen a régészeti ásatásokat évtizedeken keresztül Vladiszlav Gladilin vezette, aki kollégáival egy sor új lelőhelyet fedezett fel a régió különböző részein.²

A királyházi (verécei) paleolit telepen a régészek in situ környezetben, datálható kultúrrétegekben tárták fel az őskőkori pattintott tárgyakat, ami különösen nagy jelentőséggel bírt Közép- és Kelet-Közép-Európa ős-

²В.Н., Гладилін: Ранний Палеолит. In: Археология Украинской ССР. Киев 1985. Том 1. 19–24.

korának megismerésében. Az 1990-es évek elejéig tartó ásatások eredményeként több tízezer lelet került elő különböző korú kultúrrétegekből, a legősibbeket közel 12 méteres mélységben fedezték fel a régészek, a primitív megmunkálású tárgyak korát pedig több mint 850 000 évben határozták meg.³ A paleolitikum alsó szakaszából származó leleteket a régészek az Acheulean kultúrához sorolták.

1. kép A királyházi (verécei) dácitbánya, a paleolit telepek látképe

Forrás: Rácz Béla: Kárpátalja paleolitikuma a petroarcheológiai kutatások előzetes eredményeinek tükrében. In: „Igy maradok meg hírvivőnek...”. In memoriam Soós Kálmán. Tanulmányok Soós Kálmán emlékére. Szerk. Szamorovszkyné Nagy Ibolya. Ungvár 2012. 147.

A Tisza bal partján fekvő királyházi lelőhelyektől alig 2 kilométerre északra, a folyó másik partján, a Rakasz és Kisrákóc falvak közötti területeken ugyancsak a paleolitikum alsó szakaszából származó lelőhelyek kerültek elő, de ezek felszíni jellegűek, és első felfedezőjük egy geológus volt, Volodimir Petruny, aki elsősorban a leletek közzétani kérdéseivel

³ В.Н., Гладилін – В.И., Ситливый: Ашель Центральной Европы. Киев 1990. 33.

foglalkozott.⁴ A paleolitikum korszakának sajátossága, hogy a királyházi és a rakaszi lelőhelyeken – bár rendkívül közel vannak egymáshoz – különböző kőnyersanyagokat használtak a kor eszközkészítő mesterei. A királyházi telepeken a helyi üveges dácitot (a régészeti szakirodalomban az 1970-es évektől napjainkig – közzetani szempontból tévesen – andezitnek nevezik), míg a rakaszi–kisirákóci lelőhelyeken az ugyancsak helyi kárpáti 3 típusú obszidiánt részesítették előnyben. Mindkét kőzet alapvető fontosságú nyersanyag volt az őskőkor idején, így nem véletlen, hogy az emberi közösségek több százezer éven át választották ideiglenes megtelepedési helyként a mai Királyháza és a Rakasz–Kisirákóc környéki térségeket. A két nyersanyag megfelelő mennyiségben és minőségben állt rendelkezésre az emberi közösségek számára, így nemzedékek ezrei használták ezeket a forrásokat az egész paleolitikum folyamán.⁵

Az alsó paleolitikum idejéből viszonylag kevés lelőhelyet ismerünk a mai Kárpátalja területén, a királyházi és rakaszi–kisirákóci telepeken kívül még meg lehet említeni a Kovászón (Kvaszovo), Dercenben (korábbi nevén Driszino), Munkácson (Mukacsevo) és Ilosva (Irsava) közelében felfedezett leleteket, amelyek ugyancsak helyi, de rosszabb minőségű nyersanyagokból készültek.⁶ Törvényszerű, hogy a mai Kárpátalja területére érkező *Homo erectus* közösségek minden esetben a megtelepedés helyén található jó vagy kevésbé jó kőnyersanyagokat használták a mindennapi munkafolyamatokhoz szükséges eszközök előállításához.

Középső paleolitikum

Az őskőkor középső szakaszáról sokkal bővebb ismeretanyagunk van, tekintettel arra a tényre, hogy az 1970-es évektől működő paleolit expedíció Gladilin vezetésével több tíz lelőhelyet fedezett fel Kárpátalja különböző vidékein, és ezek között in situ állapotban fennmaradt rétegeket is sikerült feltárni. A legjelentősebb középső paleolit rétegeket ugyancsak a királyházi lelőhelyen fedezték fel, de ezenkívül számos jelentős telepet találtak a nagy-szőlősi járási Csarnató (Csorna), Kistarna (Hizsa), Sósfalu (Novoszelicja)

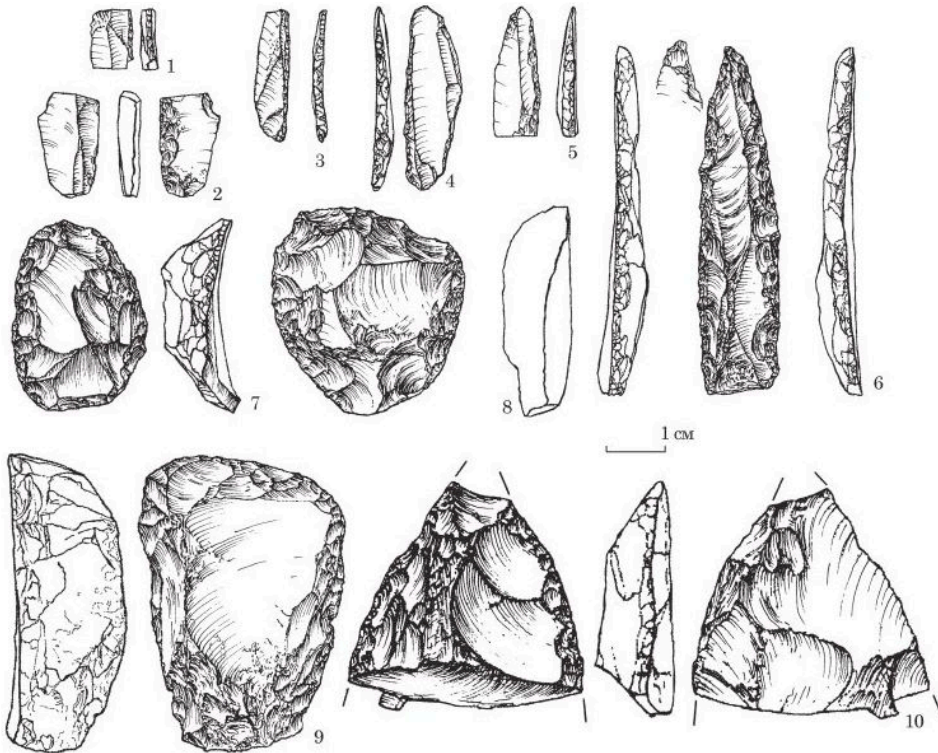
⁴ В. Ф., Петрунь: Леваллуазские мастерские обсидиановых орудий Закарпатья и проблема сырья. Матеріали XII конференції Інституту Археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю Академії Наук Української РСР (Київ, 1968 р.). Київ 1972. 86–92.

⁵ Béla, Rácz – György, Szakmány – Katalin, Biró T.: Contribution to the cognizance of raw materials and raw material regions of the Transcarpathian Palaeolithic. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 67. (2016) 2. vol. 209–229.

⁶ Ї., Кобаль – А., Рау: Про нові можливі домустьєрські палеолітичні місцезнаходження із Закарпаття. In: Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. Ужгород 2015. Вип. 14–15. 54–64.

települések mellett. Ugyancsak az őskor középső időszakából kerültek elő leletek Ungvár (Uzshorod), Zápszony (Zapszony, korábban Zasztavne), Felsődomonya (Onokivci), Gerény (Horjani) településekről.⁷

1. ábra A Királyháza II lelőhelyről származó pattintott kőeszközök

Forrás: B.I., Усик – Л.В., Кулаковська – Ф., Ніст – Н.П., Герасименко: Королево II: до питання про епіграветський технокомплекс (шар 0) та культурно-стратиграфічну колонку стоянки. Археологія і давня історія України. 2019. Вип. 3. 30.

A korszak ipara már jelentősen különbözött a korábbi acheulean kőmegmunkálási technikától, közel 150 000 évvel ezelőtt az eszközök már nagyrészt a levalloisi típusú magköveken készültek, és a Moustérien kultúrába sorolják őket. Ez az időszak a neandervölgyi emberrel hozható összefüggésbe, amelynek különböző csoportjai különféle időben jelentek meg a mai Kárpátalja területén. A legkorábbi moustérien közösségek a riss-würm

⁷ Л.В., Солдатенко: Дослідження мустьєрських пам'яток Закарпаття. In: Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. Київ 1984. Вип. 1. 207–208.

interglaciális idején telepedtek meg a mai Királyháza és Csarnató környékén, majd a würm eljegesedési időszak elején – a köeszközök ipara és tipológiája alapján – egy új neandervölgyi lakosság érkezett a vidékre (Királyháza, Zápszony, Felsődomonya, Gerény). A korszak utolsó migrációs hulláma egyben a vidék utolsó neandervölgyi közösségeivel hozható összefüggésbe, ők is a mai Beregszászi járásban található Csarnató település környékét választották letelepedési helyként.⁸

A középső paleolitikumban az eszközkészítő mesterek továbbra is a helyi nyersanyagokat részesítették előnyben, de többféle kőzetet használtak a változatos tipológiájú köeszközök elkészítéséhez. A Homo neanderthalensis a zord, hideg éghajlati viszonyokhoz alkalmazkodva, vadászó-gyűjtögető életmóddal uralta a mai Kárpátalja vidékeit egészen addig, míg meg nem kezdődött egy új betelepülési hullám, amely minden bizonnyal déli irányból történt, és amellyel kezdetét vette a paleolitikum felső szakasza.

Felső paleolitikum

Kárpátalja mai területén a felső paleolitikum 40 000 évvel ezelőtt kezdődött, akkor jelentek meg a vidéken az első Homo sapiens közösségek. A modern ember jelenlegi ismereteink szerint Afrikában alakult ki, a legújabb adatok szerint közel 300 000–400 000 évvel ezelőtt, majd a vándorlási folyamatok következtében eljutott Ázsia, Ausztrália, majd pedig Európa vidékeire, később Észak-Amerikába is. A felső paleolitikum legjelentősebb lelőhelyei Kárpátalján a Királyháza I és II, illetve a Beregszász (Berehove) I telepek – ezeken sikerült megállapítani a kultúrrétegek korát (Aurignacien és Gravettien kultúrák). Ugyancsak in situ rétegeket sikerült feltárni Saján (Sajan) és Szeklence (Szokornicja) települések közelében, illetve ebből a korszakból származik Kárpátalja egyetlen ismert barlangi lelőhelye, a Técsői járásban, Nagyugolyka (Velika Uholjka) közelében található Tejkő-barlang (Molocsnij kaminy). A korszakra jellemző prizmatikus magköveket, illetve kőpengéken kialakított eszközöket sikerült még feltárni Ungváron, Munkácson, a Bégányi-, Dédai- és Zápszonyi-hegyen, a Beregszászi-dombvidék különböző részein (Beregszász II–VI, Nagymuzsaly /Muzsijevo/ I, A–E, Bene /korábban Dobroszilja/ I), a Salánk (Salank) mellett található Helmec-hegyen, Szolyva (Szvaljava) környékén és még egy sor település mellett.⁹

⁸ Kobály József: Sine ira et studio. Ungvár 1998. 10., 12.

⁹ B.L., Каченко: Пізній палеоліт Закарпаття. Київ 2003. 20–30.; Rácz Béla: Kárpátalja paleolitik nyersanyag-felhasználási régióinak elsődleges nyersanyagai. In: ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros Kutatók VI. Összejövételének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem. Szerk. Ilon G. Szombat-hely 2009. 321–326.

Figyelembe véve a lelőhelyek földrajzi elhelyezkedését, nyilvánvalóvá válik, hogy a Homo sapiens csoportok a paleolitikum felső szakaszában elsősorban a dombvidékeket, előhegységi területeket részesítették előnyben. Stratégiai szempontból a dombtetők, magasabb térszínek védhetőbb területek voltak, jól megfigyelhetővé váltak ezáltal a környező térségek, az állatok vonulása, a vízforrások megléte stb. A modern ember kőeszközei már sokkal változatosabbak voltak, de a precízebb tárgyak elkészítése megfelelő minőségű kőnyersanyagot követelt meg.

2. kép A Bene I paleolit telepről származó leletek

Forrás: Rácz Béla: A benei Kisvártető késő paleolit lelőhely régészeti anyagának nyersanyagvizsgálata. Acta Beregsasiensis 7. (2008) 2. sz. 151.

A paleolitikum felső szakaszában az eszközkészítő mesterek továbbra is nagyrészt az átmeneti szálláshelyek környékén található nyersanyagforrásokat használták. Területileg három nagy régiót lehet kiemelni a paleolitikum időszakában, ahol túlnyomórészt a helyi (esetenként regionális, még ritkábban távoli) kőnyersanyagokat használtak a mesterek:

- az Ungvártól egészen Sajánig húzódó, előhegységi és dombvidé-

kes területek. Itt a folyók által szállított, elsősorban üledékes eredetű kovásodott kőzeteket (homokkő, agyagkő) részesítették előnyben;

- az Avas-hegység északnyugati része és a Nagyszőlősi-hegység (Velikij Sollesz) déli vonulatai. Királyháza környékén a vulkanikus eredetű üveges dácitot (királyházi andezitet) használták, Rakasz és Kisrákóc mellett pedig a helyi obszidiánt, az összes többi kőnyersanyag aránya rendkívül alacsony a gyűjteményekben (1–5%);

- a Beregszászi-dombvidék, a Dédai-, a Bégányi- és a Zápszonyi-hegyek.

A felsorolt helyeken felfedezett lelőhelyeken az eszközkészítő mesterek túlnyomórészt a helyi, metasomatikus kőzetváltozatokat használták (metasomatikus riolit, tufa, tufit). Annak ellenére, hogy ezek a kőzetek minőségben elmaradtak a királyházi üveges dácithoz vagy a rakaszi obszidiánhoz képest, az emberi közösségek mégis rátelepedtek a Beregszászi-dombvidék nyersanyagforrásaira.¹⁰

A mai Kárpátalja területén felfedezett és feltárt lelőhelyek változatos és gazdag kulturális életre utalnak a paleolitikum időszakában, számos betelepülési hullám követhető nyomon, még hozzá az őskőkor mindhárom szakaszában. Mindebből kiindulva egyértelműen kijelenthető, hogy a kárpátaljai őskőkor kutatásának eredményei nemcsak regionális vagy országos szinten, de kontinentális viszonylatban is alapvető fontossággal bírnak. A kárpátaljai talajviszonyok sajátossága, hogy a szerves eredetű maradványok viszonylag gyorsan lebomlanak a rétegekben, így antropológiai maradványok feltárására rendkívül alacsony az esély. Ezzel együtt elmondható, hogy a jövőben a barlangi lelőhelyek intenzív kutatása hozhat új eredményeket nemcsak az anyagi kultúra megismerésében, hanem akár ősemberek maradványainak felfedezésében is.

A paleolitikum Kr. e. 10 000 környékén ért véget az utolsó jégkorszakkal együtt, amikor az európai térségeken kihaltak a hidegtűrő, nagytestű állatok, az emberi közösségek pedig teljesen új kihívásokkal néztek szembe a negyedidőszak új korszakában – a holocénban.

2.2. Mezolitikum (középső vagy átmeneti kőkorszak)

A mezolitikum kutatása Kárpátalján a többi korszakhoz képest jóval később kezdődött, és a mai napig tele van megválaszolatlan kérdésekkel. Ennek egyik oka az, hogy az átmeneti kőkorszak kutatását egy szűk csoport vé-

¹⁰ B., Rác et. al: Contribution to the cognizance of raw materials i. m. 220–225.

gezte az 1970-es években létrehozott mezolit-neolit expedíció létrehozása után, akkoriban fedezték fel az első lelőhelyeket a régió területén. A korszak tanulmányozása alig több mint egy évtizedig tartott, és mindösszesen egy régész tevékenysége alapján vonhatunk le következtetéseket. Egyértelműen kijelenthető, hogy az összes régészeti korszak közül ez igényelné leginkább a további kutatásokat, amelyek a paleolitikum és a neolitikum közötti átmeneti korszak problémáira keresnék a megoldásokat.

A mezolitikum időszakából jelenleg közel 40 lelőhelyet ismerünk (Cserhalom /Dubrivka/, Kisugolyka /Mala Uholyka/, Perecseny /Perecsin/, Szolyva, Ungvár, Munkács, Ókemence /Kamjanicja/, Nagyrákóc /Velikij Rakovec/, Kapuszög /Vorocsovo/, Unghuta /Huta/, Kendereske /Konoplivci/, Szentmiklós /Csinagyijevo/, Huszt (Huszt), Mélyút /Hliboke/ stb.), de ezek közül csak két telepen zajlottak rendszeres ásatások (Ókemence és Cserhalom), így az összes többi lelőhelyet csak a felszíni gyűjtések alapján ismerjük.¹¹ Az átmeneti kőkor kutatását tovább bonyolította a lelőhelyek egyenlőtlen elhelyezkedése a mai Kárpátalja területén. A Kárpátaljai Mezzolitikus Expedíció Leonyid Mackevij vezetésével az egykori Perecsenyi és Ungvári járástól kezdve egészen a Rahói járásig végzett kutatásokat, számos lelőhelyet fedeztek fel az előhegységi, dombsági és síksági területeken is. A mezolitikus expedíció az 1980-as években fejezte be tevékenységét Kárpátalján, és a teljes kutatási időszak alatt csak két sztratifikált telepen sikerült rendszeres ásatásokat végezni, ezek közül is csak az Ungvári járásban található Ókemence település melletti lelőhelyeket lehetne kiemelni. Mackevij a kárpátaljai lelőhelyek leletanyaga alapján két kultúr-csoportot különített el a mezolitikum időszakában: az elsőben geometriai mikrolit eszközök nem fordultak elő, sokkal inkább a paleolitikus tipológiai indexek domináltak, míg a másodikban nagy mennyiségben voltak jelen az újszerű technikai megoldások, amelyek alapvetően a mezolitikus kultúrák sajátosságai. Vidékünkön a mezolitikum valamikor Kr. e. 10 000 környékén kezdődhetett, és a Kr. e. 7. évezred végéig tartott.

Az első csoporthoz tartozó Ókemence V telepen történő ásatások során 1979–1985 között a pattintott leletek mellett a régészek felfedeztek egy félkör alakban, nagyméretű kőtömbökből kirakott objektumot, amelyről Mackevij feltételezte, hogy egy primitív kunyhó alapja lehetett. Az objektum területén pattintott kövek sokaságát halmozták fel, így minden bi-

¹¹ *P.T., Грибович – Л.Г., Мацкевой – Н.А., Пелешишин – В.П., Савич – А.П., Черныш: Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (каменный век). Киев 1987. 85–89.*

zonnyal egy eszközkészítő műhely lehetett, amelynek a bejárata az Ung folyó felé nézett. A lelőhely korát Kr. e. 9000–8000 környékére becsülik. Ugyancsak ehhez a kultúr cso porthoz tartoznak a következő, de valamivel fiatalabb lelőhelyek: Szentmiklós I, Nevicke (Nevicke) I, Huszt I, Nagyrákóc I–III, Perecseny I, Szolyva I, Mélyút I, Kendereske I–III, Lóka (Lavki) I, Kapuszög I–III. Az ott felfedezett több ezer lelet között viszonylag magas a nukleuszok és a kész eszközök aránya.

Az első kultúr csoport késői fázisát leginkább az Ókemence I és II lelőhelyeken végzett ásatások alapján sikerült megismerni. Ugyancsak ide sorolták a Szerednye (Szerednye) I, Börvinges (Barvinok) II, Kiskirákóc II és a Csarnató V felszíni jellegű telepeket. A leletek között már megjelennek a nyomásos technikával készített retussal ellátott eszközök, ami egy új kömegmunkálási technológiának számított az adott korszakban, korukat a Kr. e. 8–6. évezredekkel datálták, vagyis az átmeneti kőkorszak végső fázisát képviselik.

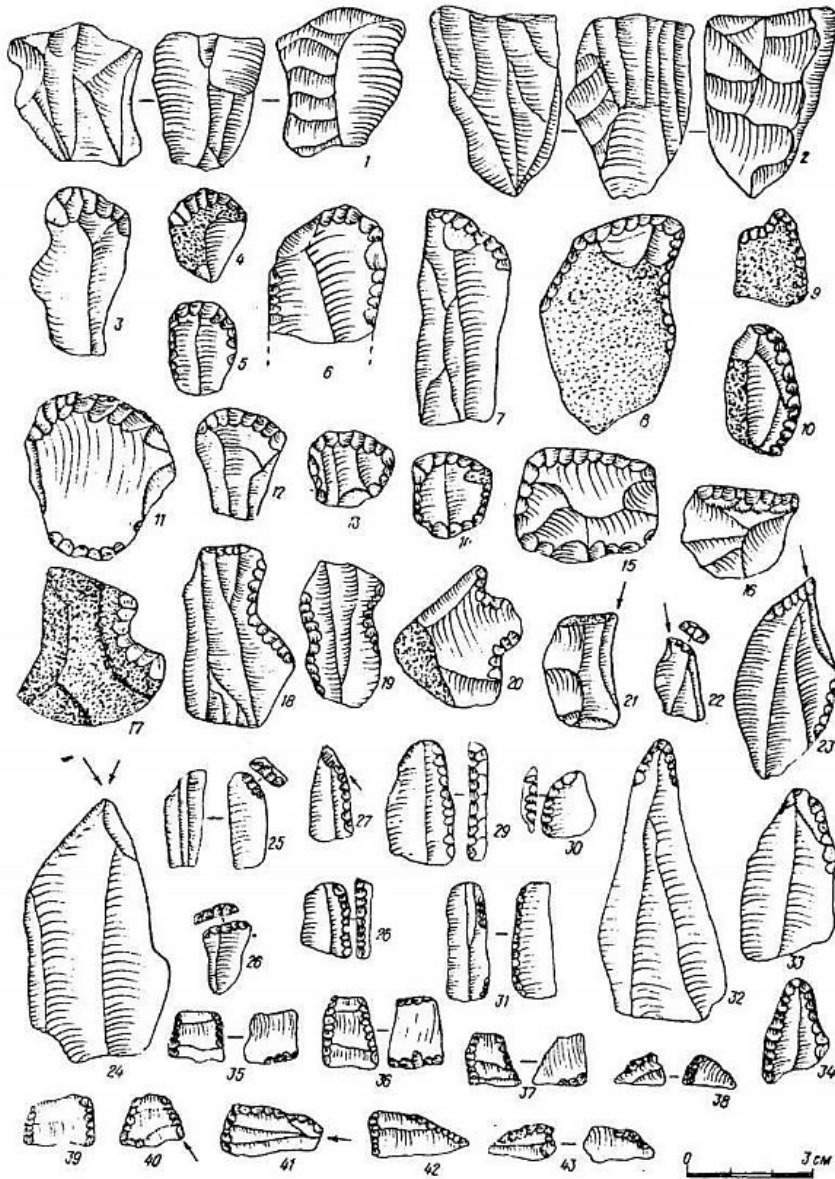
A mai Kárpátalja területének mezolitikumában a második kultúr csoport anyagi kultúráját az Ókemence I és Cserhalom telepeken, illetve a Unghuta II, Szerednye II, Ungvár I (Radvánci-hegy) lelőhelyeken sikerült feltárni. Az Ókemence I telepen végzett ásatások során a régészek feltártak egy két helyiségből álló lakóhelyet, amely mellett kőeszközkészítő műhely nyomait fedezték fel. Ugyancsak egyedi leleteknek számítanak a csigamaradványok, amelyek a mezolitikumban minden bizonnyal a lakosság étrendjébe tartoztak. A telepen feltárt leletek közel egyharmada nyersanyagtömb volt, további 42 százalékot pedig a magkövek tettek ki. Az Ókemence I telep késői szakaszához hasonló anyagi kulturális elemeket sikerült felfedezni Cserhalom I, Unghuta II, Szerednye II, Ungvár I, Alsószlatina (Nyizsnye Szolotvino) I és Börvinges I lelőhelyeken. Koruk a Kr. e. 8–7. évezreddel datálható.¹²

A mezolitikum korszakában kialakult a jelenlegihez hasonló növény- és állatvilág, az emberi közösségek pedig vadászó-gyűjtögető életmóddal és innovációkkal alkalmazkodtak az új viszonyokhoz. A paleolitikum időszakához képest a mindennapi használati eszközök, a fegyverek is teljesen megváltoztak, hiszen a kisebb testű és fürgébb állatok elejtésére már nem voltak alkalmasak a régiek. A középső kőkor innovációi között meg lehet említeni az íjat és a halászatot, a fauna változásaiból eredő intenzívebb gyűjtögetést, de mindez kevés volt ahhoz, hogy az egyre növekvő számú emberi közösségek számára megfelelő mennyiségű élelmet bizto-

¹² Л., Мацькевий: Мезоліт Закарпатської області. In: Проблеми археології Східних Карпат. Ужгород 1995. 37–45.

sítsanak. A megoldást a következő korszak hozta, amely a Közel-Keleten már évezredekkel korábban elkezdődött, de a Kárpát-medence északkeleti végébe csak a Kr. e. 6000 környékén köszöntött be.

2. ábra Az Ókemence I mezolitikus telep mikrolit eszközei

Forrás: P.T., Грибович – Л.Г., Мацкевой – Н.А., Пелещшин – В.П., Савич – А.П., Черныш: Археология Прикарпаття, Волыни и Закарпаття і. т. 86.

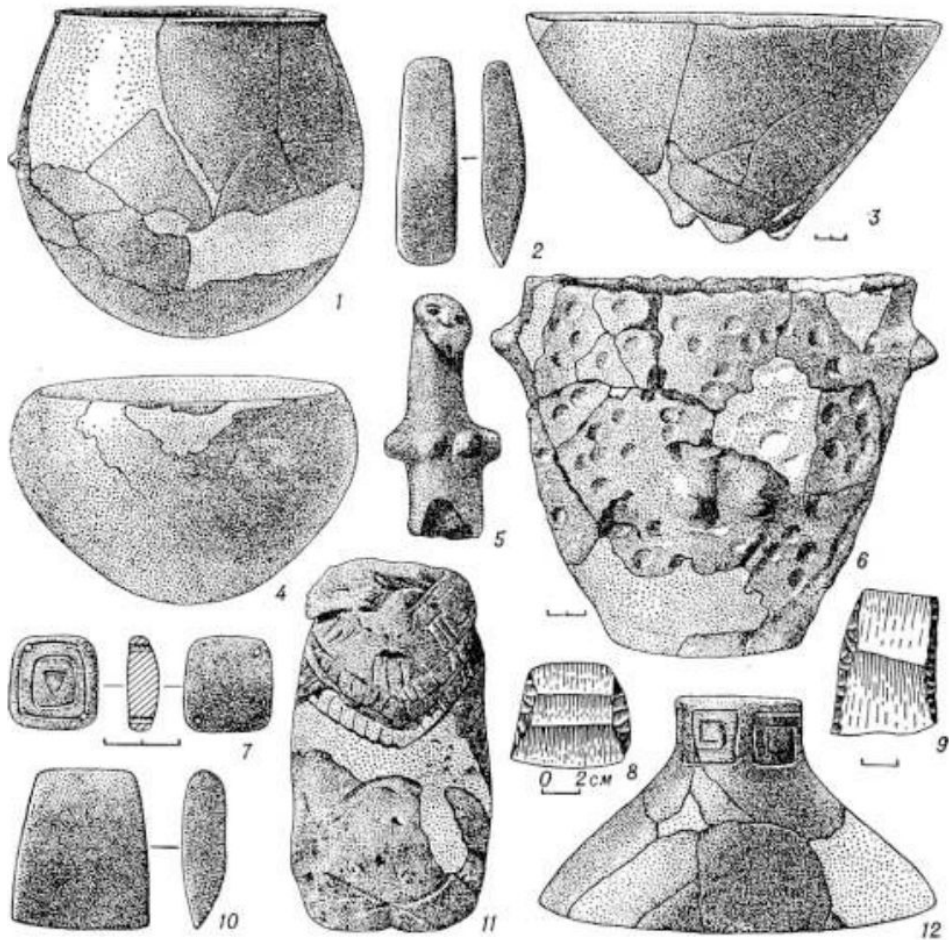
2.3. Neolitikum (újkőkor, csiszoltkő-korszak)

Az emberiség kőkorának végső szakasza, a neolitikum jelenlegi ismereteink szerint a Közel-Keleten jelent meg legkorábban, ahol a vadászó-gyűjtögető közösségek már nemcsak szezonálisan telepedtek meg egy adott helyen, hanem generációkon keresztül helyben maradtak, majd állandó településeket létrehozva növénytermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkoztak, illetve az anyagi kultúra alapvető átalakításával egy teljesen új kultúra hordozóivá váltak. A neolit forradalom megoldást jelentett a vadászó-gyűjtögető életmód válságára, és egyben megadta a kezdőlökést a civilizációk létrejöttének folyamatához. Az emberiség történelmének egyenlőtlen fejlődése a neolitikum időszakában is szembeűnő volt: miközben a Termékeny Félhold területén már fejlett újkőkori közösségek éltek gyakorlatilag mindenféle neolitikus vívmánnyal, addig a Kárpát-medencében a mezolitikus hagyományok léteztek. A Kárpát-medence neolitizációja a Kr. e. 6. évezredben kezdődött, akkor jelent meg a régióban az újratermelő gazdálkodás, és ezzel kezdetét vette a mai Kárpátalja területén is a csiszoltkő-korszak.

A neolitikum első leleteit Lehoczky Tivadar írta le, majd a következő évtizedekben kutatók egész sora foglalkozott a régió újkőkorával. Lessek Ferdinánd a cseh érában elsőként írt az erődített települések és a cölöpös házak meglétéről a kárpátaljai lelőhelyeken. Jankovich József az 1930-as években ugyancsak hasonló véleményt fogalmazott meg, ő volt az első régész, aki általános képet festett a mai Kárpátalja területének neolitikumáról, amelyet közel 50 lelőhely alapján állított össze. A cseh korszakban ki lehetne emelni még a Zatlukál fivéreket, illetve Jaroslav Böhmöt, akik új lelőhelyek felfedezésével és a leletek kulturális hovatarozásával is foglalkoztak. A második világháború időszaka alatt a neolitikum kutatása szünetelt, majd a régió Szovjetunióhoz való csatolása után Fegyir Potusnyak, Mikola Pelescsisin, Mihajlo Potusnyak, Balahuri Eduárd munkásságának köszönhetően újra a figyelem középpontjába került. A nagyobb ásatási munkálatok az 1970–80-as években zajlottak Sztepan Penyak vezetésével, amikor egy sor lelőhelyen végeztek szakszerű feltárásokat. A kutatási eredményeknek köszönhetően kiderült, hogy a neolitikumban az emberi közösségek a Kárpátok előhegységi területei és a síksági vidékek találkozásánál telepedtek meg, elsősorban folyók, tavak vagy mocsarak partján.¹³ A korszak a Kr. e. 6. évezreddel kezdődött, és az 5. évezredben ért véget.

¹³ C.I., Пеняк – Н.С., Пеняк: Археология Закарпаття і. т. 31–37.

3. ábra A Körös kultúra emlékei a mai Kárpátalja területének lelőhelyeiről

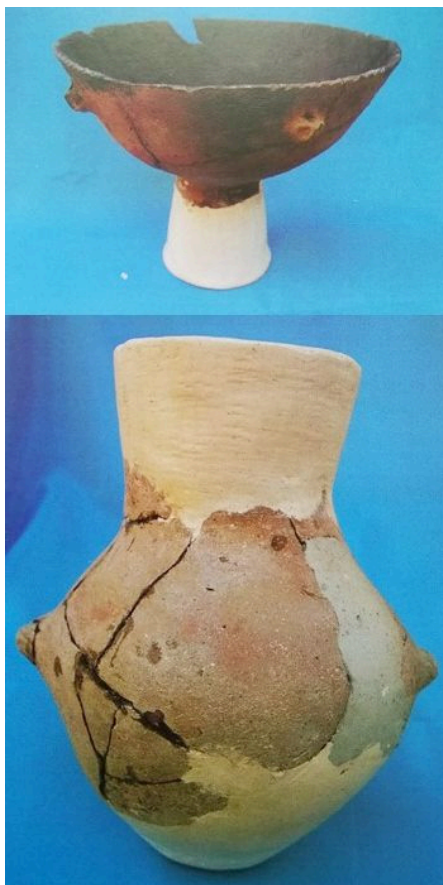
Forrás: М. Ф., Потошняк: Неолит Закарпатья: культуры Криш и расписной керамики. In: Археология Украинской ССР. Киев 1985. Том 1. 141.

A korai neolitikumban a mai Kárpátalja területén Európa legősibb újkőkori kultúrája élt, ez volt a Körös kultúra. A legjelentősebb lelőhelyeit Zápszony (Kis-hegy), Beregszász (Kerek-hegy) és Szernye (Szerne) (Kis-mező) mellett találták meg a régészek. Az anyagi kultúra elemei között a régészek a kerámiák különböző kategóriáit különítették el: a mindennapi használati célokra szánt edények mellett az ünnepi vagy rituális formák is előfordultak gazdag díszítési elemekkel. Az agyagból készült tárgyak között gyakoriak voltak a nőket ábrázoló szobrocskák, továbbá az állatábrázolások, illetve a lakóházak modelljei. A kőből készült használati tárgyak egy része

pattintott (pengék, nyílhegyek főleg obszidiánból), ugyanakkor a neolitikum időszakának megfelelően megjelentek a csiszolt eszközök is (balta, véső, ár).

A Körös kultúra településein az emberek elsősorban növénytermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkoztak, de a vadászat és a halászat is fontos szerepet játszott. A szellemi kultúrájukról egyelőre keveset tudunk, temetőket nem sikerült feltárni, a realisztikus vagy elvont női ábrázolások a társadalom matriarchális berendezkedésére utalnak. A Körös kultúra Kr. e. 6000 körül jelent meg, majd a festett edények kultúrájának térhódításával tűnt el a mai Kárpátalja területéről.

3. kép *A zápszonyi neolitikus település agyagedényei*

Forrás: *S.I., Пеняк – Н.С., Пеняк: Археологія Закарпаття* i. m. 256.

A festett edények kultúrájának lelőhelyei a Körös kultúra természet-földrajzi környezetéhez hasonló vidékeken fordulnak elő (Nevetlenfalu /

Gyakove/, Dercen, Ungvár, Nagyláz /Veliki Lazi/, Korláthelmece /Holmece/, Rafajnaújfalú /Rafajnove/, Nagypalád /Velika Palagy/, Szernye, Munkács, Kisgejőc /Mali Hejivci/, Zápszony). A feltárt településeken földbe mélyített házakat, gazdasági jellegű gödröket, tűzhelyeket tártak fel a régészek. Az anyagi kultúrájuk sajátos eleme az edények új díszítési módja – a festés. Az edényekre a vonalas és spirális díszítéseket fekete festéssel vitték fel. A mindennapi használatra szánt edényeket nem díszítették túl, ezeken az ujjbenyomásos motívumok vannak jelen. A vastag falú edények mellett gyakoriak a sokkal jobb minőséget képviselő, gazdagon díszített, vékonyabb falú változatok. A kultúra pattintott kőeszközei – a körösihez hasonlóan – itt is elsősorban obszidiánból készültek, a csiszolt eszközöket pedig különböző más kőzetekből készítették.

A festett edények kultúrájának képviselői elsősorban növénytermesztéssel foglalkoztak, de kiegészítő gazdálkodási ágazatokként a vadászatot, halászatot és a gyűjtögetést is ki kell emelni. Az új kultúra kialakulása a Körös kultúra fejlődésének végső szakaszával állhat összefüggésben, a festett edények népszerűsége gyakorlatilag benépesítette a korábbi elhagyott területeket.¹⁴ Jelenleg közel 80, a festett edények kultúrájához köthető lelőhelyet ismerünk a Felső-Tisza vidékéről, ezeknek kora a Kr. e. 5500–5000 közötti időszakra tehető.

A neolitikum késői szakaszában jelent meg vidékünkön a Tisza kultúra, amelynek fejlődése a Kr. e. 5000–4500 közötti időszakra tehető. Lelelőhelyeit a Munkács melletti Kis-hegyről, Nagylázzról, Dercenből ismerjük.¹⁵

A neolitikum végével lezárul az emberiség történetének egyik meghatározó időszaka – a kőkorszakok, és kezdetét veszi az a periódus, amelynek az egyik legjelentősebb innovációja a fémek megmunkálása lesz, majd a társadalmi-gazdasági folyamatok elvezetnek az első civilizációk megjelenéséhez.

2.4. Rézkorszak (eneolitikum, kőrézkor)

Az első fémek megismerésével (réz, arany) az emberek egyáltalán nem mondtak le a kőből és csontból készült eszközökről, sőt, a pattintott és csiszolt kőeszközök még a későbbi vaskorszakban is előfordultak. Ugyanakkor, a kerámiakészítéshez kialakított tűzhelyekben, kemencékben már akkora hőmérsékletet tudtak előállítani, amely a fémek megolvasztására is alkalmas volt. A rézkorszak megjelenése a különböző te-

¹⁴ М.Ф., Потушняк: Неолит Закарпатья: культуры Криш і. т. 139–150.

¹⁵ Р.Т., Грибович et. al: Археология Прикарпатья і. т. 119.

rületeken más-más időben ment végbe, a közép-európai régióban erre valamikor a Kr. e. 4500 körül került sor, de akkor a természetben megtalált rézércet még nem olvasztással munkálták meg. A rézkorszak vége a Kr. e. 3600 körüli időszakra tehető.

A korszak első felében a természetben előforduló rézércet hidegkovácsolással alakították eszközökké, ugyanakkor a használóik számára nyilvánvalóvá vált, hogy ezek a szerszámok nem eléggé erősek a mindennapi munkavégzéshez. Minden bizonnyal ezért is használtak jelentős arányban még kőből készült eszközöket a rézkor, majd pedig a bronzkor időszakában is, amikor a rezet már más fémekkel ötvözve alkalmazták a használati tárgyak legyártásához.

A mai Kárpátalja területén az első rézeszközök felfedezése Lehoczky Tivadar nevéhez fűződik, aki a 20. század elején Havasalja (Tibava) és Nagylucska (Veliki Lucski) településekről származó réztárgyakat vásárolt egy kovácsmestertől. Az említett településeken később valóban sikerült rézkori lelőhelyeket azonosítani. Maga Lehoczky az első rézkori lelőhelyeit a Beregszász melletti Ardai-hegyen, továbbá a munkácsi Kis-hegyen fedezte fel, Nagyláz településen pedig Plotényi Jenő tárt fel egy sírhelyet 1902-ben. A csehszlovák érában a Zatlukál fivérek, Jankovich József és Jaroslav Böhm folytattak kutatásokat, az egyik legjelentősebb felfedezésként a Beregdéda (Dijda, korábban Gyidove) melletti Hompolyog nevű lelőhelyet lehetne kiemelni. A szovjet érában Kosztyantin Bernyakovics, Fegyir Potusnyak, Mihajlo Potusnyak, Mikola Pelescsisin, Balahuri Eduárd kutatták a mai Kárpátalja rézkori lelőhelyeit. A régészeti ásatások anyagából és a felszíni leletek alapján sikerült felvázolni a vidék rézkori történetét, amelyben a Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr és Baden kultúrák játszottak meghatározó szerepet.¹⁶

A rézkor korai és középső szakaszában a Tiszapolgár és Bodrogkeresztúr kultúrák lakossága élt a mai Kárpátalja területén.¹⁷ A Kr. e. 5. évezred második felében megjelenő Tiszapolgár kultúrát 12 lelőhely és egy temető anyagi kultúrája alapján ismerjük. A Beregszász, Dercen, Kisgejőc és Zápszony mellett felfedezett rézkori lelőhelyeken a régészek cölöpös házak nyomait fedezték fel, amelyeknek falait vesszőből fonták és agyaggal tapasztották be. A Bodrogkeresztúr kultúrához sorolt lelőhelyeket az ungvári járási Hegyfark és az egykori ilosvai, ma huszti járási Szajkófalva (Oszij) települések mellett fedezték fel. A kultúra a Kr. e. 4000–3600 közötti időszakban létezett.

¹⁶ C.I., Пеняк – Н.С., Пеняк: Археологія Закарпаття і. м. 50–54.

¹⁷ Kobály J.: Sine ira et studio i. m. 18.

4. kép Rézkori tárgyak kárpátaljai lelőhelyekről

Forrás: C.I., Пеняк – Н.С., Пеняк: Археологія Закарпаття і. м. 256.

Az említett kultúrák agyagedényeit legtöbbször bekarcolt vonalakkal vagy festéssel díszítették, gyakoriak a madár- vagy kígyófejet ábrázoló tapasztott díszek. Agyagból készült női szobrok, súlyok és egyéb tárgyak is előkerültek. A kőből készült használati tárgyak között a pattintott kőszközők obszidiánból vagy az erre a korszakra jellemző volhíniai kovából készültek, továbbá a régészek nagy számban fedeztek fel csiszolt eszközöket (balták, vésők stb.). A rézkor ezen szakaszában jelennek meg az első rézből készült eszközök: csákányok, vésők, halászhorgok, továbbá dísztárgyak. Ugyancsak a rézkorra jellemző még néhány újítás: a csontvázastemetkezések mellett megjelenik az urnás temetkezés, halottégetéssel, illetve megjelennek az aranyból készült dísztárgyak, ékszerek.

A Baden kultúra nyugati irányból érkezett, a lakossága átvette a tiszapolgári népesség helyét, lelőhelyeiket elsősorban a Nagyláz, Munkács, Hegyfark (Pidhorb), Szajkófalva, Kiscejóc, Beregszász, Zapszony települések környékéről ismerjük. A földbe mélyített házakban élő népesség anyagi kultúrája elsősorban a kerámiáik díszítése által különíthető el. A bekarcolt vonalakkal díszített edényeken párhuzamos vonalak, geometriai alakzatok figyelhetők meg (háromszögek, rombuszok stb.).

A kőszközők között ki kell emelni a kovából vagy obszidiánból készült nyílhegyeket, a csiszolt harci baltákat, továbbá az átfűrt csiszolt bal-

tákat, kalapácsokat. A főleg állattenyésztéssel foglalkozó lakosság a mai Kárpátalja területének előhegységi és síksági részének átmeneti vidékeit uralta a rézkor végső szakaszában, és nem kizárt, hogy szerepe volt az első bronzkori közösségek létrejöttében.¹⁸

A rézkorszak idejében jelennek meg az első civilizációk a Közel-Keleten, Észak-Afrikában és Ázsia déli részén. A mai Kárpátalja területe és vele együtt a Kárpát-medence népessége nem volt közvetlenül részese ennek a folyamatnak, de a későbbi korszakokban az intenzív kereskedelemnek köszönhetően vidékünk lakossága is bekapcsolódott a népek közötti kapcsolatrendszerek világába.

2.5. Bronzkorszak

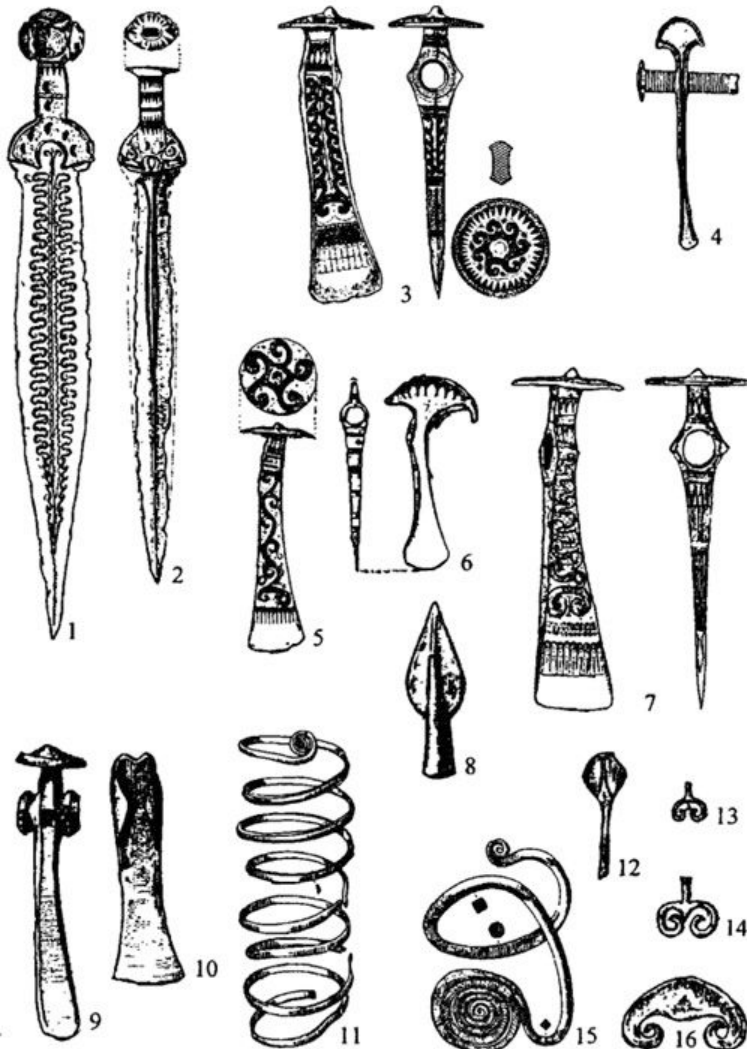
A bronz az emberiség által készített első fémötvözet, amely rézből és ónból, néha más fémek hozzáadásával készült. A rézhez képest előnyösebb fizikai tulajdonságai miatt sokkal könnyebb volt megolvasztani, feldolgozni és használati tárgyakat készíteni belőle. A bronz alkalmas volt a mindennapi eszközök, fegyverek, edények és ékszerek elkészítésére is, ezért a bronzkorszakban jelentős mértékben elterjedt a különböző kultúráknál, továbbá elősegítette a kereskedelmi útvonalak sűrű hálózatának megjelenését. A mai Kárpátalja területén, azon belül is az egykori Bereg vármegyében az 1840-es évekből gazdag bronzkincsleletek kerültek elő, így Lehoczky Tivadar volt az első vidékünkön, aki rendszeresen gyűjtötte és publikálta az újabb és újabb leleteket.

A bronzkor nemcsak az első fémötvözet felfedezésével hozott újításokat az emberiség életében, hanem – amint arra már Lehoczky is felhívta a figyelmet – a korszakban olyan új kerámiaedények jelentek meg, amelyek mind a megformálásukban, mind pedig a díszítésükben eltértek a korábban megszokottaktól. Vidékünk első régészén kívül Lessek Ferdinánd, majd pedig Jankovich József is aktívan foglalkozott a bronzkori emlékekkel, de Lehoczkytól eltérően ők már a leletek kulturális hovatartozását és a datálásukat is megpróbálták elvégezni. Lessek írt először arról, hogy Kr. e. 1600-tól a Kárpát-medence népeire erősen hatni kezdett a műkenéi bronzipar. A Zatlukál fivérek rézkorral foglalkozó munkáikban kulturális kapcsolatokat kimutatására vállalkoztak a kárpátaljai és más vidékek közösségei között. Munkájuknak köszönhetően először sikerült részletes információkat kapni

¹⁸ М.Ф., Потушняк: Полгарская и баденская культуры Закарпатья. In: Археология Украинской ССР. Киев 1985. Том 1. 291–305.

a bronzkori lakosság temetkezési szokásairól. A munkácsi járási Szánfalva (Sztanovo) településen végzett ásataik alapján tudjuk, hogy az ott élő bronzkori lakosság halottégetéssel temetkezést alkalmazott, urnába gyűjtötték a halott maradványait, majd néhány rituális edénnyel együtt elhelyezték a sírgödörben. Ugyancsak jelentős bronzkori kulturális kapcsolatokat mutatott ki a csehszlovák érában Jaroslav Böhm, aki külön taglalta a bronzkor különböző szakaszainak problémáit és a vaskorba való átmenet kérdését.

4. ábra Bronzból készült tárgyak az Ottomány kultúra lelőhelyeiről

Forrás: B., *Котигорошко*: Верхне Потисся в давнину. Ужгород 2008. 72.

A szovjet éra 40-es és 50-es éveiben folytatódott a bronzkor kutatása, itt elsősorban az amatőr régészt, Fegyir Potusnyakot kell kiemelni, aki több tíz települést és temetőt fedezett fel, gyűjtötte, leírta, majd pedig átadta a honismereti múzeumnak a régészeti leleteket. Ebben a korszakban tevékenykedett Kosztyantin Bernyakovics, aki 1961-ben külön monográfiát szentelt a vidék bronzkori leleteinek. Az 1970-es évektől az Ungvári Állami Egyetemen oktató Balahuri Eduárd végzett jelentős kutatásokat a bronzkort illetően. Az évente megtartott régészeti terepidényeknek, a rendszeres kutatómunkának köszönhetően lelőhelyek egész sorát sikerült feltárni az 1970–80-as években. Ugyancsak ebben a korszakban tevékenykedett Sztepan Penyak, aki a tudományos akadémia Régészeti Intézetének expedícióvezetőjeként végzett ásatásokat.¹⁹ A szovjet korszak után a rendszeres kutatások időszaka is véget ért, a független Ukrajna időszakából egyedül Kobály József régészt, helytörténészt lehet kiemelni, aki szakmai tevékenységének jelentősebb részében a kárpátaljai bronzkor problémáit kutatja. Jelenlegi ismereteink szerint a bronzkorszak vidékünkön Kr. e. 2900 körül kezdődött, a korai szakasza Kr. e. 2000 környékéig tartott, majd a középső Kr. e. 1600-ig, a késői pedig a vaskorszak kezdetéig, Kr. e. 800-ig.

A mai Kárpátalja területén a bronzkorszak a zsinegdíszes edények, illetve a Nyírség kultúrák megjelenésével kezdődött. Ez volt a bronzkor korai szakasza, a legfontosabb lelőhelyeket pedig Nevetlenfalu, Forgolány (Forholany, korábban Gyivicsne), Nagypalád, Tizzaszászfalu (Szaszove), Munkács, Dercen, Nagydobrony (Velika Dobrony) és Tiszapéterfalva (Pijterfolvo, korábban Petrovo). A Zsinegdíszes kultúra népessége, amely kurgánokban temetkezett (innen kapta a nevét a kelet-szlovákiai halomsíros csoport), északi irányból érkezett a mai Kárpátalja vidékeire. A korai bronzkor másik nagy kultúrája, a Nyírségi déli hatások alatt alakult ki a korábban itt létező rézkori Baden kultúra alapjain. A korai bronzkor lakossága túlnyomórészt földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott, a településeik elhelyezkedése is erre utal: a síksági, jól termő földeken a földművelésre helyezték a hangsúlyt, az előhegységi területeken pedig az állattenyésztésre. A lakóházaik változatosak voltak, földbe mélyített és földfelszíni házakat is építettek, igazodva a környezet adta lehetőségekhez. A bronzkorszak ezen szakaszából főleg agyagedény- és kőeszközmaradványokat ismerünk, a szellemi kultúra rekonstrukciójára gyakorlatilag nincs lehetőség.²⁰

¹⁹ С.І., Пеняк – Н.С., Пеняк: Археологія Закарпаття і. т. 63–77.

²⁰ М.Ф., Потушняк: Полгарская и баденская культуры і. т. 391–397.

5. ábra Bronzból készült tárgyak a Sztánfalvi kultúra lelőhelyeiről

Forrás: Э.А., Балагури: Культура Станово. In: Археология Украинской ССР. Киев 1985. Том 1. 478.

A középső bronzkor vidékünkön hatalmas változásokat hozott mind az anyagi, mind pedig a szellemi kultúra terén. Az Ottomány (Füzesabony) kultúra jelentős területi elterjedéssel rendelkezett a mai Magyarország, Szlovákia, Ukrajna és Románia vidékein, minden bizonnyal jelentős kapcsolatrendszerrel épített ki a későbbi sztánfalvi népességgel. Az Ottomány kultúra települései kisméretűek, természetesen védett területeken vagy pe-

dig folyók partján helyezkedtek el. A jelentősebb lelőhelyeket Beregszász, Déda, Kovászó, Nevetlenfalu, Péterfalva, Nagypalád és Tizzaszászfalu mellett fedezték fel a régészek. Lakóházaikban a kerámiamaradványokon kívül gyakran találtak kemencéket. A kultúra lakossága egyaránt alkalmazott csontvázas és halottégetéses temetkezéseket, de a korszak végére csak az urnás temetkezési forma maradt domináns.²¹

A Felső-Tisza-vidék középső bronzkora tehát jelentős fejlődést ért el a bronzöntés és az edénykészítés technológiájának terén, a szerteágazó kulturális kötelékek mellett az egyre intenzívebb kereskedelmi kapcsolatok pedig lehetővé tették, hogy az időszak harmadik periódusára a vidék elérje fejlődésének virágkorát. A késői bronzkorban jelentős migrációs események történtek a Kárpát-medencében: nyugati irányból a Halomsíros kultúra lakossága érkezett a medencébe, a keletebbre élő közösségeknek pedig északi, illetve keleti irányba kellett vándorolniuk.

Erre a korszakra jellemző a Felsőszőcs vagy Sztánfalvi kultúra megjelenése, amely olyan gazdagon díszített agyagedényeket készített, amelyeken már megjelenik a spiráldíszítés, a Nap-szimbólum, és ezzel együtt jelentős hatások figyelhetők meg a Földközi-tenger keleti vidékeire jellemző, a műkénéi kultúrkörhöz tartozó népeiséggel. A Sztánfalvi kultúra lakossága saját bronzöntő műhelyekkel rendelkezett, erre utalnak a nevetlenfalui ásatások eredményei. A mai Kárpátalja első sóbányászai is a Sztánfalvi kultúra képviselői voltak, az Aknaszlatina környéki lelőhelyeken a Kr. e. 15–14. századból származnak a legkorábbi bronzkori leletek. A régészeti kultúra lelőhelyei a mai Szlovákia, Magyarország, Ukrajna és Románia területén egyaránt előfordulnak, települések és temetők formájában egyaránt. A mai Kárpátalja területén számos ásatás zajlott a kultúra feltárása érdekében, többek között Nevetlenfaluban, Fertősalmáson (Zabolotta), Nagypaládon, Tiszabökényben (Tszobikeny, korábban Bobove), Szőlősegresen (Olesnik), Kovászón, Szentmiklóson, Ungváron. A Sztánfalvi kultúra településein négyzet vagy ovális alaprajzú házak fordultak elő, az előbbieket felszíniek, cölöpös szerkezettel és fonott, agyaggal tapasztott falakkal rendelkeztek, az utóbbiak pedig földbe mélyítettek voltak. A házakban kemencék és tűzhelyek maradványaira bukkantak, agyagedényekre, kőeszközökre, és néhol bronzeszközök is előfordultak. A kultúra lakossága a halottégetést alkalmazta, az elhamvasztott emberek maradványait megtisztították a hamutól, és urnába helyezték. A sírhely-

²¹ Э.А., Балагури: Культура Отомань. і. т. 420–428.

ben szegényes mellékletek fordulnak elő, legtöbbször néhány gazdagon díszített agyagedény, ritkábban kovából készült nyílhegyek (Sztánfalva). A sztánfalvi népességhez köthető régészeti leletanyag, illetve a lelőhelyek területi elhelyezkedése arról tanúskodik, hogy a gazdaság alapját a földművelés és az állattenyésztés jelentette. A halászat és a vadászat ugyancsak fontos volt, ehhez megvoltak a kedvező feltételek a kultúra elterjedési területén. A földművesek bronzból készült sarlóval arattak, a változatos tipológiájú agyagedényeket kézzel készítették, a korongot még nem ismerték. A mindennapi használatra szánt edények mellett agyagból készítettek játékfigurákat is: lakóházakat, szekereket és kemencéket. A kultúra életében fontos szerepet játszott a bronzöntés, mindennapi használati tárgyakat, fegyvereket és ékszereket egyaránt készítettek belőle, ugyanakkor a régészek számára az is nyilvánvalóvá vált, hogy a bronztárgyak egy részét a mai Románia vagy Nyugat-Európa területéről hozták erre a vidékre. A kereskedelmi útvonalak keleti irányba is húzódtak, erről tanúskodnak az Uzsoki- és Vereckei-hágók közelében megtalált bronzkincsek. A mai Kárpátalján ebből a korból bronz- és aranykincsek egyaránt előkerültek (Netvenfalva, Balazsér /Balazser/, Hetyen /Heten/).²²

5. kép A Sztánfalvi kultúra agyagedényei

Forrás: C.I., Пеняк – Н.С., Пеняк: Археологія Закарпаття і. м. 256.

A Kr. e. 12. században egy újabb közösség jelent meg a mai Kárpátalja területén, a nyugati irányból érkező Gáva kultúra, amely egy magyarországi lelőhelyről kapta a nevét. A késői bronzkorban létező népesség magas szinten művelte a bronzöntést, ebből a korszakból közel 80 bronz-

²² Э.А., Балагури: Культура Станово. In: Археология Украинской ССР. Киев 1985. Том 1. 473–481.

és aranykincset ismerünk. A kultúra lakossága ugyancsak elhamvasztotta a halottjait, kurgánokba temetve a maradványaikat. A régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy a Gáva kultúra lakossága átkelt a Kárpátokon, és eljutott a mai Lengyelország területére, valamint Nyugat-Ukrajna más megyéibe. A gávai népesség kultúrája hídként kötötte össze a mai Kárpátalja késői bronzkorát és a korai vaskorszakot.²³

2.6. Vaskorszak

Az emberiség a Kr. e. 2. évezredben ismerte meg a vasérc olvasztásának technológiáját. Először a hettiták jöttek rá arra, hogy a Föld legelterjedtebb ércét gyakorlatilag mindenféle tárgy elkészítéséhez alkalmazni lehet. Valójában már az ókori egyiptomiak is használták a vasat kisebb rituális tárgyak elkészítéséhez a Kr. e. 3. évezredben, de azt a vasat nem bányászat által nyerték, hanem a lezuhant meteoritokból nyerték ki. Európában először az ókori görögök, majd pedig más népek is átvették a vaskohászat technikáját. Ehhez már adottak voltak a technológiai körülmények, hiszen a bronzkor végére a közösségek megfelelő kemencékkel rendelkeztek a magasabb hőfok elérése érdekében. A vasérc olvadási pontja sokkal magasabb a bronzhoz képest, a vas megolvasztásához közel 1500 Celsius-fokos hőmérséklet szükséges (a bronz esetében ez kb. 900 Celsius-fok).

Vidékünkön először Lehoczky Tivadar gyűjtött és írt le vaskori leleteket.²⁴ A 19. század végén és a 20. század elején a vaskort két részre osztották: korai és késői szakaszra. Ez a felosztás a mai napig érvényben maradt, és általában a Kr. e. 1. évezredet fogadjuk el a vaskor időszakának.

A mai Kárpátalja területén a korai vaskor a bronzkori gyökerekkel rendelkező Gáva kultúra továbbélésével kezdődött. A kultúrát települések, temetők és kincsek alapján is jól ismerjük, a lelőhelyek ásatása az elmúlt évszázad második felében, a szovjet érában volt különösen intenzív. A Gáva kultúra vaskori periódusában a települések kisebb folyók partján vagy pedig meredek lejtőjű dombok, hegyek csúcsán jöttek létre, az utóbbi esetben erődített településekről beszélhetünk. A jelentősebb lelőhelyek Dercen, Nagypalád, Ungvár, Péterfalva, Salánk, Szőlősegres, Nevetlenfalu, Tiszabökény mellett kerültek elő. A gávai településeken a házak négyzet alaprajzúak voltak, felszíni és földbe mélyített változatok is előfordultak, mindegyikben megtalálhatóak a tűzhelyek és kemencék maradványai. A házak mellett a

²³ *Kobály J.*: Sine ira et studio i. m. 25.

²⁴ *Lehoczky Tivadar*: Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére. Munkács 1882 t. I., 1912. t. II. 36.

régészek gazdasági jellegű gödröket tártak fel, amelyekben agyagedény-töredékek mellett gyakran egészben maradt edények is előfordultak. A hegytetőkön a gávaiak erődített településeket hoztak létre, amelyeket sáncokkal vettek körbe. Ezekre a településekre gyakran több út is vezetett, amelyeket kapukkal zártak el. A legismertebb vaskori erődített települést ebből a korszakból a Kölcsey (Kolcsine) melletti Tupcsa-hegyről ismerjük, de Árdánháza (Ardanove), Ilosva, Bilke (Bilki) és Aknaszlatina (Szolotvino) mellett is feltártak a régészek hasonló objektumokat. A vaskori Gáva kultúra lakossága elhamvasztotta halottjait, a maradványokat agyagurnába helyezve temették el a sírgödrökbe, szegényes, néhány edényből álló melléklettel. Az anyagi kultúra terén a vaskori gávai lakosság a korábbi időszak alapjain fejlődött tovább, változatos edényformákat alkalmazott, fejlett bronzöntési technológiával rendelkezett.²⁵ A kultúra a kárpátaljai vaskor korai szakaszának első felében létezett, vagyis a Kr. e. 8–7. században, megszűnésének egyik lehetséges okaként azt a migrációs hullámot lehet megnevezni, amelynek folyamatában különböző irányból különböző népek érkeztek a Kárpát-medencébe. A helyi lakosság az erődített településeken védekezett a betörő közösségek ellen, és ebből a korszakból származik számos kincslelet, amelyeket akkoriban rejtettek el a föld alá.

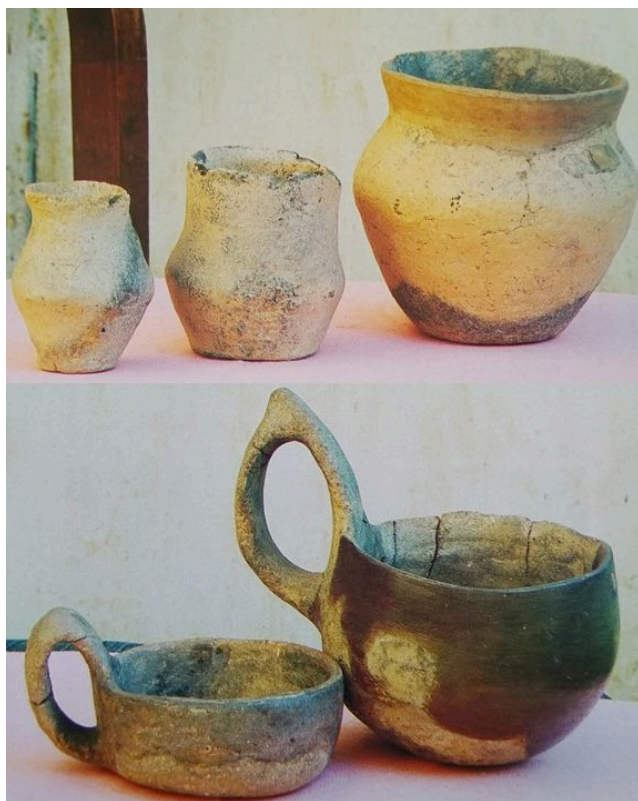
A Gáva kultúra népességét a korai vaskorszakban a Kustánfalvi kultúra váltotta, amely nevét egy munkácsi járási lelőhelyről kapta (Kustánfalva, Kustanovicja). A korai vaskor második szakaszát a történészek szkítakornak is nevezik, és a régészeti leletek egy része arra utal, hogy ez a keletről érkező nomád nép is nagy hatással volt a kustánfalvi népességre. A szkíták hatásáról tanúskodnak az Árdánháza mellett megtalált tör, a benei bronzhydria stb.²⁶ A Kustánfalvi kultúra településeit elsősorban az előhegységi területeken fedezték fel, kisebb számban a síksági vidékeken is előfordulnak, a gazdaságuk alapját a felszínformák határozták meg. Az ungvári járási Kisgejőc és Mélyút települések mellett feltárt lakóházak felszíniek és földbe mélyítettek, bennük kemence és tűzhely, illetve agyagedények maradványaira bukkantak a régészek. A házak mellett gazdasági jellegű és szemétnek szánt gödröket fedeztek fel a kutatók. A kustánfalvi népesség elhamvasztotta halottjait, a maradványokat általában urnákba helyezték, majd a mellékletekkel együtt halomsírba temették el. A talajból és kövekből emelt kurgánok átmérője elérhette a 20 métert, magasságuk akár a 3 métert. A kustánfalviaknál előfordulnak tömeges temetkezések is, ahol

²⁵ C.I., Пеняк – Н.С., Пеняк: Археологія Закарпаття і. м. 111–117.

²⁶ Kobály J.: Sine ira et studio i. m. 25., 27.

egy-egy kurgánban több urnát helyeztek el. A temetkezési helyek feltárása alapján a régészek arra a következtetésre jutottak, hogy a kustánfalviak társadalmánál már jelen volt a vagyoni rétegződés.²⁷ A korai vaskorszak késői fázisában létező Kustánfalvi kultúra hanyatlása akkor kezdődött, amikor a Felső-Tisza-vidéken megjelent a La Tène kultúra népessége, és az ideérkező kelták átvették a vezető szerepet ebben a régióban.

6. kép *A Kustánfalvi kultúra agyagedényei*

Forrás: *C.I., Пеняк – Н.С., Пеняк: Археологія Закарпаття* i. m. 256.

A mai Kárpátalja vaskorának késői szakasza a Kr. e. 3. században a La Tène kultúra megjelenésével kezdődött, amely a nevét egy svájci lelőhelyről kapta. A kelta, trák, germán és más törzsek által alkotott kultúra Európa jelentős területeit népesítette be a Brit-szigetektől Skandinávián és

²⁷ *C.I., Пеняк – Н.С., Пеняк: Археологія Закарпаття* i. m. 129–132.

a Kárpát-medencén át egészen az Alpokig. Számos újítás fűződik ezekhez a törzsekhez, és ezeknek az innovációknak egy része a mai Kárpátalja területére is eljutott általuk a vaskor második felében.

Vidékünkön Lehoczky Tivadar tárt fel először kelta települést az 1880-as években, a Munkács melletti Gallis- és Lovácska-hegyeken, ugyanakkor a La Tène korból származó leletekkel már korábban is találkozott (azokat még 1844-ben gyűjtötték). A feltárt sírhelyben a helytörténész több tíz ezüsből készült érmét talált, amelyek II. Philipposz és Nagy Sándor makedón uralkodók tetradrachmáinak utánzatai voltak.²⁸ A Munkács mellett felfedezett leleteken kívül a régészek számos kelta kori lelőhelyet fedeztek fel az 1950-es évektől kezdődően: Déda, Felsőremete (Verhnyi Remeti), Dercen, Újakli (Nove Klinove), Klacsanó (Kljacsanove), Tisza-újlak (Vilok), Szőlősegres, Csepe (Csepa), Patakos (Packanyove), Rát (Ratyivci), Szerednye, Ungtarnóc (Tarnyivci) stb. települések mellett.²⁹ A kelta kori települések a Tisza menti térségeken és az előhegységi területeken jöttek létre, ehhez alkalmazkodva foglalkoztak földműveléssel és állattartással. A lelőhelyeken feltárt lakóházak földbe mélyített épületek voltak, jelentős mennyiségű kiégetett agyagból készült edénnyel, köztük grafitos kerámiákkal. A lakosság a hegyi és a mocsári vasércet bányászta a fémkoháshoz, előbbiből a Munkács környéki hegyekben, utóbbiból pedig a Batár folyó völgyében volt elegendő mennyiség.

7. kép *A Munkács melletti kelta oppidum kerámiái*

Forrás: *B., Котигорошко: Верхне Потисся в давнину. Ужгород 2008. 410.*

²⁸ *Lehoczky T.: Adatok hazánk archeológiájához i. m. 40–74.*

²⁹ *C.I., Пеняк – Н.С., Пеняк: Археологія Закарпаття i. m. 142–145.*

Külön ki kell emelni a Gallis- és Lovácska-hegyen felfedezett kelta erődített települést, amely bár nem rendelkezett sáncokkal és árkokkal, de az 1980-as évek második felében végzett ásatások bizonyították, hogy kőből készült fal vette körül. A hasonló kelta erődített települést oppidumnak nevezik. A jelenlegi Munkács melletti kelta oppidum stratégiai jól védhető térszínen épült ki, megfelelő rálátást biztosított a Latorca folyó völgyére, ráadásul a környező hegyek gazdagok vasércben. A településen számos műhely létezett, intenzív fémkohászat zajlott. A kelták voltak vidékünkön az elsők, akik fazekaskorongon készítették az agyagedényeik egy részét, elsőként használtak kézi malmot. Az oppidum egyúttal kereskedelmi központként is szolgált, ugyanis a Latorca völgyén keresztül zajlott a Kelet és Nyugat közötti árucseré, sőt, ebben a korszakban már a pénz is megjelent fizetőeszközként. A kelták a civilizált népek érméinek mintájára készítették a saját pénzüket, hasonló módon jártak el más barbár törzsek is.

A kelta népesség a mai Kárpátalja területén a Kr. e. 2. században vesztette el dominanciáját, a dák törzsek megjelenésének köszönhetően mind a Gallis- és Lovácska-hegyeken található kelta oppidum, mind pedig a La Tène kultúra megszűnt létezni.³⁰ A Nagyszőlősi járásban található Alsóveresmart (Mala Kopanya) melletti dák erődített településen végzett több évtizedes régészeti munka arra enged következtetni, hogy a vidéken teljes mértékben átalakultak a politikai, etnikai és társadalmi-gazdasági viszonyok.

2.7. A római kor

A mai Kárpátalja területének vaskorszak utáni történelme, amely az időszámításunk első évszázadával kezdődött, részben a helyi gyökerekkel rendelkező lakosság továbbfejlődésével, részben pedig más régiókból ideérkező kultúrák letelepedésével jellemezhető. A korszak a Kr. u. 4. század végéig tartott, és két szakaszra osztható: a korai az első két évszázadot, a késői a következő két századot öleli fel. A római korban vidékünkön a Római Birodalom fejtette ki leginkább hatását a helyi lakosságra, annak politikai, gazdasági és kulturális életére, és itt elsősorban Dacia provinciát kell kiemelnünk az összes többi közül. A fentebb már említett dákokon kívül a mai Kárpátalja nyugati, inkább síkvidéki területén megjelent a Psevor kultúra, amely egy barbár törzsszel, a vandálokkal hozható összefüggésbe, míg a régió keleti felében (Máramarosban) a Kárpáti kurgánok kultúrájának népessége élt.

³⁰ Kobály J.: *Sine ira et studio* i. m. 29–30.

8. kép *Az alsóveresmarti (kiskopányi) dák erődített település agyagedényei*

Forrás: B., *Котигорошко*: Верхне Потисся в давнину i. m. 410.

A dákok, miután vidékünkön átvették a vezető szerepet a keltáktól, erődített településeket hoztak létre, temetőket nem ismerünk ebből a korszakból. A legismertebb dák települést 1891-ben fedezte fel Mihalik József nagyszőlősi gimnáziumi tanár. A nagyszőlősi Fekete-hegy alatt, az Alsóveresmart falunál található dák lelőhely kutatása már a szovjet éra elején kezdetét vette, de a jelentősebb régészeti feltárások az 1970-es évek végén és az 1980-as években zajlottak Balahuri Eduárd és Vjacseszlav Kotihorosko régészek vezetésével. A dák erődített település a Kr. e. 1. századtól a Kr. u. 1. századig létezett. A település a Tisza jobb partján, egy közel 80 méter magas dombon helyezkedett el, stratégiaileg jól védhető helyen. A régészeti feltárásoknak köszönhetően részletes információk derültek ki a dákok erődített településéről: a felszíni házak cölöpös szerkezetűek voltak, de előfordultak földbe mélyített változatok is, emellett számos melléképület is felfedeztek a kutatók, továbbá műhelyeket, szemetesgödröket stb. A településen számos műhely létezett, a régészek jelentős mennyiségű használati tárgyat fedeztek fel, különböző típusú agyagedényeket, ugyanakkor dísz tárgyakból és ékszerekből, illetve fegyverekből és lószerszámokból kevés került elő. Kotihorosko szerint az adott dák település a tiszai sókereskedelem egyik védőbástyája volt, emellett fontos kézművesközpontként funkcionált, ahol ko-

vácsok, ékszerkészítők, fa- és kőfaragók műhelyei léteztek. A legfontosabb kárpátaljai dák erődített települést a római Traianus császár légiói pusztították el Kr. u. 106-ban.

A másik, kevésbé ismert dák települést Aknaszlatina mellett fedezték fel, de azt egy többrétegű régészeti lelőhelyen belül, amely a bronzkortól egészen a szláv korszakig tartalmazott kultúrrétegeket. Az Aknaszlatinától nyugatra elhelyezkedő dák lelőhely ugyancsak erődített településként működött, területén felszíni és földbe mélyített házak is előfordultak.³¹ Ugyancsak a dákokhoz sorolhatóak az 1970–80-as években felfedezett lelőhelyek Badaló (Badalovo), Bátfa (Batfa), Tiszabökény, Tiszapéterfalva, Szőlősvégárdó (Pidvinohragyiv), Szőlősegres, Beregdéda, Rát, Kistéglás (Tihlas) és Oroszgejőc (Ruszki Hejivci) mellett, ugyanakkor a régészeti leletanyag alapján nem jelenthetjük ki egyértelműen, hogy ezen települések lakosai valóban a dák etnikumhoz tartoztak, vagy egyszerűen csak a dák kultúra hatása alatt léteztek.³²

Kronológiailag valamikor a dákok megjelenésének idején tűnt fel a mai Kárpátalja területén egy új kultúra, amely a mai Lengyelország területén alakult ki. A Przeworsk kultúra széles körben elterjedt a mai Nyugat-Ukrajna területén, kárpátaljai sajátosságait pedig az 1970–80-as években végzett kutatásoknak köszönhetően ismerjük. A Przeworsk kultúra első leletei a 19. század végén és a 20. század elején kerültek elő Árdánháza és Szolyva melletti sírokból, ezeket elsőként Lehoczky Tivadar írta le.³³ Abból a korszakból számos egyedi lelet került elő, többek között összehajtott vaskardok, amelyek arra utaltak, hogy rituális temetkezések mellékleteivel állunk szemben. A przeworskiak elhunyt harcosaikkal együtt a szándékosan megrongált kardjukat és más fegyvereiket is eltemették. Szánfalva és Kisábránka (Szmolohovicja) települések mellett is vaskardok kerültek elő, amelyeket a psevoriak anyagi kultúrájához soroltak.

A kezdetben még csak sírok alapján ismert kultúrát a 20. század 60–80-as éveiben folytatott rendszeres kutatásoknak köszönhetően sikerült részletesebben tanulmányozni. A Przeworsk kultúra települései (Asztély, Baranya /Baraninci/, Bótrágy /Batragy/, Bátyú /Batjovo, korábban Vuzlove/, Beregszász, Gálóc /Halocs/, Kovászó, Kisszelmenc /Mali Selmenc/, Rát) és temetői (Kovászó, Kisszelmenc, Batár /Bratove/) a mai Kárpátalja nyugati felében, síkvidéken helyezkedtek el. A településeken felszíni és földbe

³¹ В., *Котигорошко*: Верхне Потисся в давнину і. м. 166., 173–181.

³² С.І., *Пеняк – Н.С., Пеняк*: Археологія Закарпаття і. м. 159–160., 164.

³³ *Lehoczky T.*: Adatok hazánk archeológiájához і.м. 45–47.

mélyített házak fordulnak elő, gazdasági jellegű melléképületekkel, jelentős mennyiségű agyagedényeletekkel. A Przeworsk kultúra hordozói elégették halottaikat, a maradványaikat pedig legtöbbször urnákban temették el. Ezzel együtt olyan temetkezési formák is előfordulnak, amikor a halottak maradványai több négyzetméternyi területen, 30 centiméter vastag rétegben keverednek összetört agyagedényekkel, egyéb mellékletekkel, továbbá faszénnel (Kisszelmenc).³⁴ A temetkezések tehát egyéni vagy tömegsír formájában is jelen voltak. A Psevor kultúra lakosságának etnikai hovatartozása vitát váltott ki a kutatók körében, egyes vélemények szerint vandál, míg mások szerint korai szláv törzsekhez köthető, de olyan elképzelés is létezik, miszerint kelta, germán és szláv elemeket ötvöző kevert népességről van szó. Annyi bizonyos, hogy a Kr. u. 1. évezred első felének története igen bonyolult a Kárpát-medencét illetően, ugyanis a Római Birodalom folyamatosan harcolni kényszerült a különböző barbár vagy épp nomád népekkel, és ez jelentős vándorlási hullámokat váltott ki különböző irányokba. Ilyen körülmények között az archeológia számára is rendkívül nehéz egyértelmű következtetéseket levonni egy-egy régészeti objektum vagy kultúra interpretációjában.

A római kor időszakában a mai Kárpátalja területének keleti tájain – a przeworskitól keletebbre – a Kárpáti kurgánok kultúrájának népessége élt, amely a korábbi lakosság továbbfejlődéséből jött létre. Első leleteit Mihalik József fedezte fel 1891-ben Úrmező (Ruszke Pole) mellett.³⁵ A kultúra a jellegzetes temetőiről kapta a nevét: a halottakat halomsírokba temették, amelyek csoportokban fordultak elő. A mai Kárpátalja területén mindösszesen két ilyen temetőt ismerünk (az egyik a Huszti járásban található Iza település mellett, a másik pedig Úrmező környékén került elő), míg Ivano-Frankivszk megyében 18 csoportot írtak le a régészek. A temetőkben 3–4 halomsírból tevődik össze 1-1 csoport, amelyeknek száma 3-tól 28-ig változik. A kurgánok átmérője 5–12 méter, magasságuk 0,3–0,7 méter. Ez a temetkezési módszer egyértelműen megkülönbözteti a Kárpáti kurgánok kultúráját az összes többi, azonos időben létező régészeti kultúrától. A Kárpáti kurgánok kultúrájának népessége a temetkezés helyén égette el a halottait, a maradványokat a hamuval és a faszénnel együtt urnában helyezték el, de előfordult, hogy egy kisebb gödörbe történt a temetkezés. Olyan eseteket is leírtak a régészek, amikor a maradványokat egyszerűen az akkori felszínre szórták. A halottak maradványai mellé minden esetben elhelyezték személyes tárgyait, majd földhalmot emeltek föléjük.

³⁴ C.I., Пеняк – Н.С., Пеняк: Археологія Закарпаття і. т. 175–178.

³⁵ Mihalik József: Az úrmezői urnatemető. Archaeologiai Értesítő. (1892) 12. sz. 92.

A kultúra lakossága letelepedett életmódot folytatott, viszont az általuk lakott régiók domborzati viszonyai arra engednek következtetni, hogy az állattenyésztés játszott elsődleges szerepet, a földművelés pedig csak az erre alkalmas szűkebb területeken zajlott. A településeiken felszíni vagy földbe mélyített házakat tártak fel a kutatók, mellettük gazdasági épületeket, szemetesgödöröket. A leletanyag között az agyagedények mellett jelentős mennyiségben vannak jelen a jó minőségű, vasból készült használati tárgyak. A régészeti kutatások azt is bizonyították, hogy a Kárpáti kurgánok kultúrája kereskedelmi kapcsolatokat épített ki a délebbre található Dacia provincia lakosságával, a nagyszámú római pénzérme megléte a kultúra lelőhelyein pedig arról tanúskodik, hogy a társadalom rendelkezett egy tehetősebb réteggel.

A Kárpáti kurgánok kultúrája a Kr. u. 2–4. században létezett a mai Kárpátalja területén (Iza, Lipcse /Lypcsa/, Batár, Nagypalád, Sárosoroszi /Oroszijeve/, Tiszapéterfalva, Szőlősegres).³⁶ Etnikai hovatarozásuk a przeworsk népességhez hasonlóan szintén vitatott, a korszak jelentősebb kutatói szerint a Kárpáti kurgánok kultúráját két etnikai csoport alkotta: a barbárok (gótok és dákok), illetve a korai szlávok.³⁷

A római kor a Kr. u. 4. század végén éli végső szakaszát, amikor is az európai földrészen jelentős migrációs hullámok zajlottak, és ezt az időszakot a történelemben a nagy népvándorlás korának szokás nevezni. A migrációs hullámok egyik oka a Kr. u. 4. század végére tehető, amikor a hunok keleti irányból támadták a barbár népek által lakott területeket, így azok nyugati irányú vándorlásra kényszerültek. Ennek megfelelően, a mai Kárpátalja területének Kr. u. 5. századi történelmét a hunok által okozott nagy népmozgások alakították. Akkor jelentek meg ezen a vidéken a gót és a gepida barbár törzsek.³⁸ Az első gót eredetű régészeti lelet a mai Kárpátalja területén 1886-ban került elő, Mezőkaszony (Koszony) mellett. Lehocky 1896-ban arra a megállapításra jutott, hogy a leletek egy gót sírhelyből származnak.³⁹ A gepidák történelmi szerepéről egyelőre nincsenek pontos információink vidékünk történelmét illetően, mint ahogy a régészeti és más források hiányában azt sem tudjuk pontosan rekonstruálni, hogy milyen társadalmi, politikai és gazdasági folyamatok zajlottak a mai Kárpátalja területén a szláv törzsek megjelenése előtti évtizedekben.

³⁶ *C.I., Пеняк – Н.С., Пеняк: Археологія Закарпаття і. м. 158–173.*

³⁷ *Л.В., Вакуленко – М.Ю., Смишко: Культура карпатских курганов. In: Археология Украинской ССР. Киев 1986. Том 3. 126.*

³⁸ *Kobály J.: Sine ira et studio i. m. 34.*

³⁹ *Lehoczky T.: Adatok hazánk archeológiájához i. m. 77–81.*

2.8. A szláv korszak

A mai Kárpátalja területén a Kr. u. 5. században jelentek meg a szlávok, akikről Jordanes 4. századi gót származású történetíró a „Getica” c. művében írt. Jordanes a szláv népeiséget három néven említette: venédek (venétek), szklavinok és antok. A történetíró szlávokról szóló leírásait az elmúlt évtizedekben sikerült régészeti leletekkel is alátámasztani, így ma már tudjuk, hogy a szklavinok a Prága (nyugati és déli szlávok), az antok pedig a Penykovo kultúra (keleti szlávok) hordozói voltak. Attól függetlenül, hogy magának a szláv népnek az eredetére és őshazájára számos, egymásnak ellentmondó elmélet létezik, és a tudománynak még sok kérdésre kell választ adnia, a mai Kárpátalja területének korai szláv lakosságát jól be lehet azonosítani az ismert régészeti lelőhelyek alapján. Vidékünket a 6–7. századokban a Prága kultúra népeisége, vagyis a szklavinok (nyugati, déli szlávok) törzsszövetségének képviselői lakták (korai szlávok korszaka).

9. kép. 7–8. századi szláv agyagedények a cserlenői lelőhelyről

Forrás: C.I., Пеняк – Н.С., Пеняк: Археологія Закарпаття і. м. 256.

A kor szláv népeiségének régészeti objektumait elsősorban a településeik alapján ismerjük. A falvak leggyakrabban vízközeli vagy mocsaras területeken jöttek létre földbe mélyített házakkal. Agyagból készült edényeiket kézzel formálták, korongot nem használtak. A régészek a durva falú kerámiákon kívül vasból készült eszközöket találtak, de összességé-

ben az anyagi kultúrájuk nem tekinthető gazdagnak és változatosnak.⁴⁰ Földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak, a vaseszközeiket a helyi forrásokból származó nyersanyagokból állították elő.⁴¹ A helyi szláv emlékek első kutatója Lehoczky Tivadar volt, a cseh érában Jankovich József nevéhez köthetőek a további feltárások, de a nagyobb volumenű munkák a szovjet korszakra tehetőek.

Az 1980-as években az Ungvári járásban található Gállocs falu mellett fedeztek fel egy kisebb szláv települést. A régészek által feltárt, földbe mélyített házakban kőből készült kemencéket találtak, az agyagedényeket pedig egyértelműen a Prága kultúrához sorolták. Ugyancsak a 80-as években sikerült feltárni Beregszász mellett egy kisebb szláv települést a gálocsihoz hasonló anyagi kultúrával. A Prága kultúra jelentősebb falusi típusú lelőhelyei mellett ki lehet emelni az 1951-ben Ungvár mellett felfedezett sírhelyet, ahol egy urnát találtak a halott elégetett maradványaival. A halottégetés a temkezés helyén zajlott, de az urna fölé nem emeltek sírhalmot.⁴²

A mai Kárpátalja területének 6–7. századi szláv lakossága tehát szegényes anyagi kultúrával rendelkezett, de a következő századokban jelentős fejlődés figyelhető meg: megjelentek a korongon készült, egyenes és hullámos vonalakkal díszített agyagedények, elterjedtek a halomsírok⁴³, illetve a régészek nagyságrenddel több lelőhelyet tártak fel a 8–9. század időszakából (Gállocs, Beregszász, Ungvár, Nagygejőc, Kereknye/Koritnyani/, Mélyút, Klacsanó, Ignéc /Znyaceve/, Rahonca /Orihovicja/, Palágykomoróc /Palagy Komarivci/, Palló /Pallo/, Tiszakeresztúr /Perehresztya/, Tiszapéterfalva, Rát, Homok /Holmok/, Csepe, Cserlenő /Cserveneve/, Makkosjánosi /Janosi/). Az említett korszak szláv lakosságának kulturális hovatartozása vitatott, az írásos források hiányában csak a régészeti leletekre lehet hagyatkozni. Az ukrán történetírás gyakran a keleti szláv törzsekkel hozza összefüggésbe a vidék 8–9. századi szláv lelőhelyeit (ószláv korszak), és a Luka-Rajkovecka kultúrához sorolja azokat. Ez a kultúra jelentős területeket foglalt el a Dnyeper folyótól nyugatra. A kárpátaljai régészek eltérő véleményeket fogalmaztak meg, köztük Sztepan Penyak és Pavlo Penyak összefoglaló régészeti művükben úgy fogalmaznak, hogy a 8–9. századi szláv lakosság a mai Kárpátalja területén a Luka-Rajkovecka kultúrtípushoz tartozott, ahhoz hasonló kulturális je-

⁴⁰ Kobály J.: *Sine ira et studio* i. m. 35.

⁴¹ В., *Котигорошко*: Верхне Потисся в давнину i. m. 334.

⁴² С.І., *Пеняк – Н.С., Пеняк*: Археологія Закарпаття i. m. 197–201., 204.

⁴³ Kobály J.: *Sine ira et studio* i. m. 35.

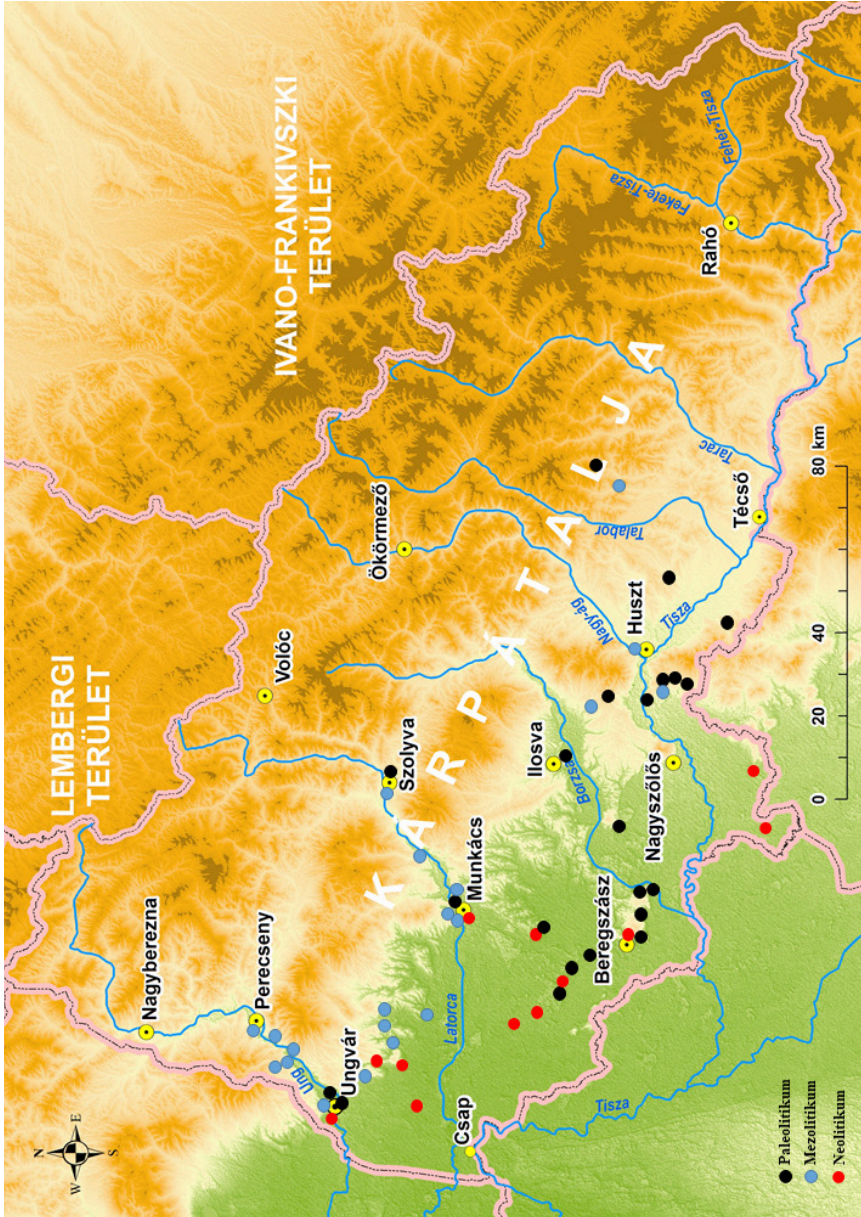
gyeket említenek, de nem azonosítják azzal. Ugyanakkor az 5–9. századi szláv lakosságot a keleti csoportba sorolják, megemlítve a horvátok (fehér horvátok) törzsét is.⁴⁴ Kobály József szerint viszont sem régészeti, sem pedig írásos forrásokkal nem lehet bizonyítani, hogy a vidék szláv lakossága abban az időben a keleti szláv törzsek népességéhez tartozott. Véleménye szerint számos kárpátaljai toponímiai adat (Belegrád Tiszaújlak mellett, Balaton Tiszabökény környékén stb.) arra enged következtetni, hogy a lakosság nyugati vagy déli szláv eredetű lehetett.⁴⁵ Kétségtelen, hogy a korszak második felének magasabban fejlett régészeti kultúrája körül számos nyitott kérdés maradt, amelyeknek megoldása egyelőre várat magára. Ugyancsak megválaszolatlan a kérdés, hogy a szláv korszak idején melyik államalakulat vagy államalakulatok uralták a mai Kárpátalja területét.

Az viszont tényként állapítható meg, hogy a 9. század végén a mai Kárpátalja területén megjelentek a honfoglaló magyarok, akik a vidék előhegyeségi és síksági területein valóban szláv lakossággal találkoztak, de vélhetőleg nem a keleti szláv törzsek képviselőivel, hanem a nyugati vagy déli szlávok kultúrájával.

⁴⁴ *C.I., Пеняк – Н.С., Пеняк: Археологія Закарпаття* i. m. 205–209., 231–232., 237.

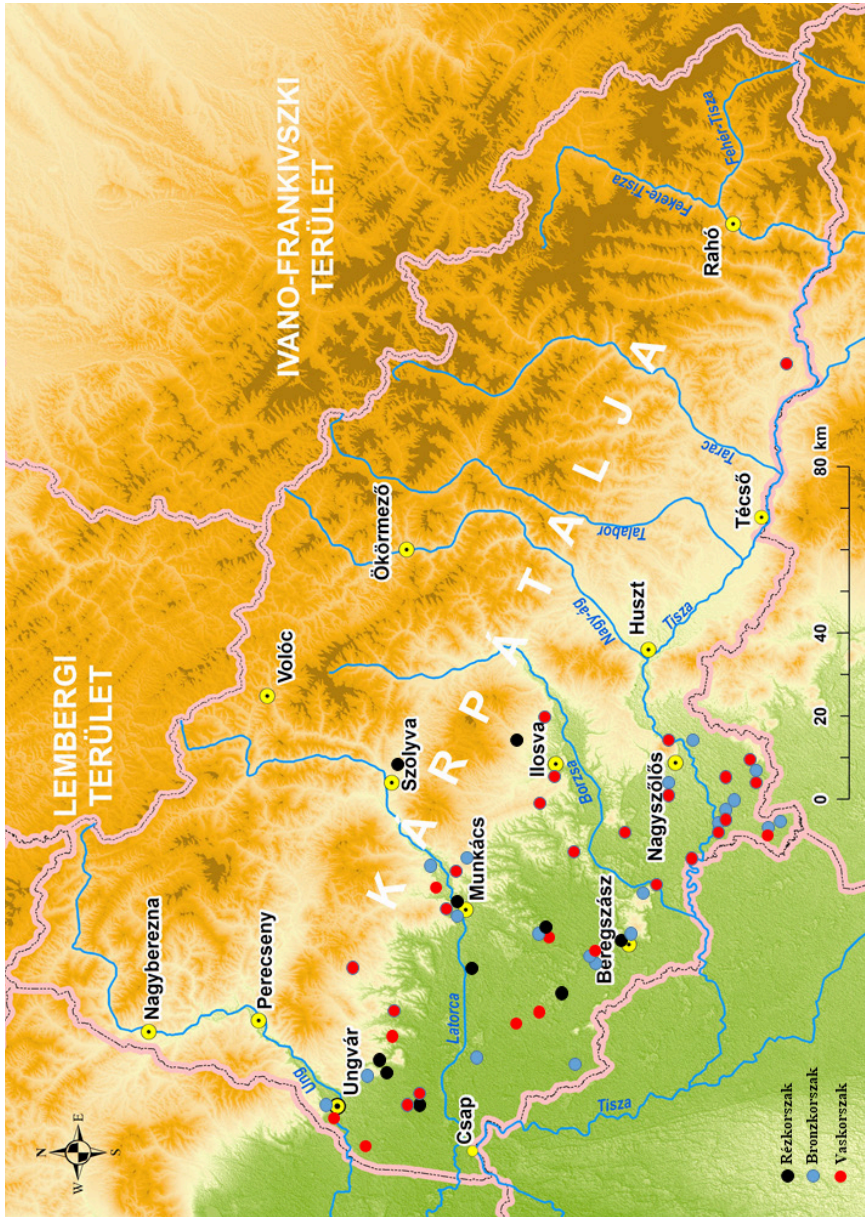
⁴⁵ *Kobály J.: Sine ira et studio* i. m. 36.

1. térkép A paleolitikum, mezolitikum és neolitikum fontosabb kárpátaljai régészeti lelőhelyei

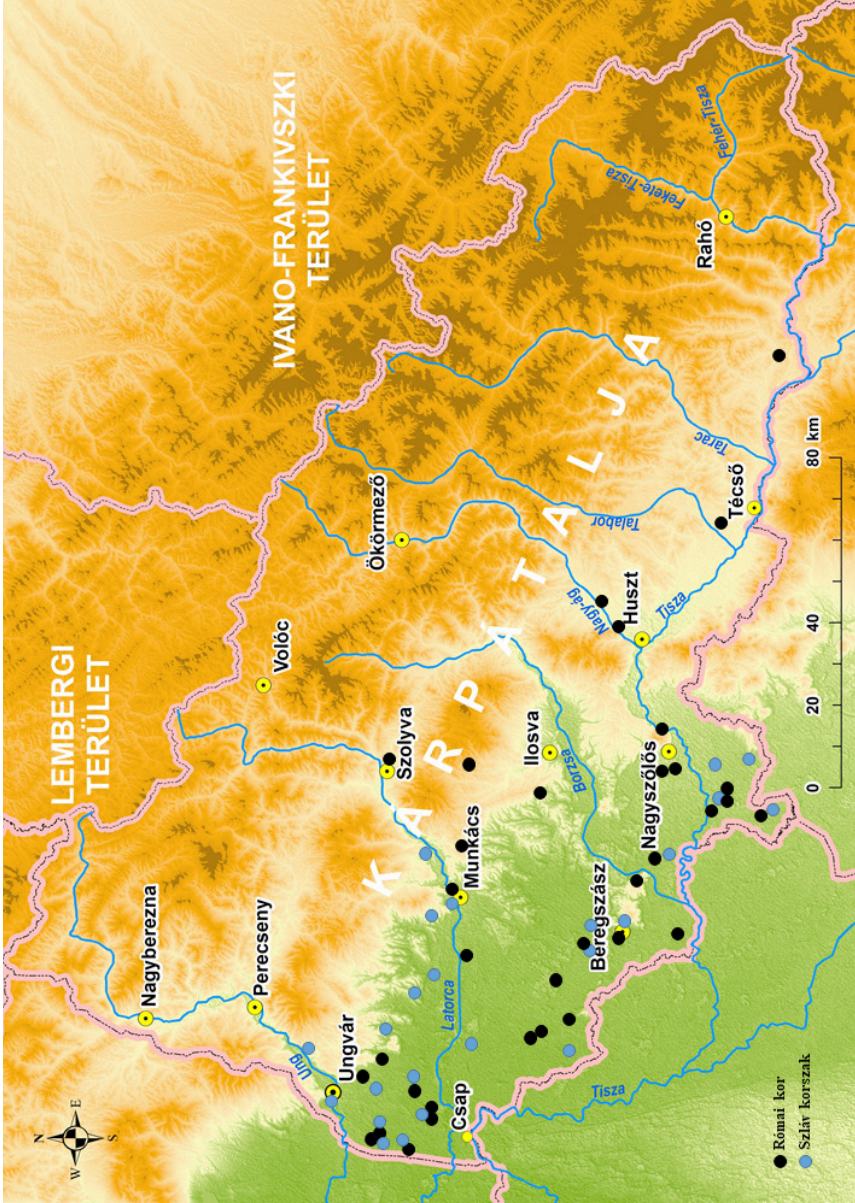
Szerkesztette: Rácz Béla és Molnár D. István.

2. térkép A rész, bronz- és vaskorszak fontosabb kárpátaljai régészeti lelőhelyei

Szerkesztette: Rácz Béla és Molnár D. István.

3. térkép Az I. évezred fontosabb régészeti lelőhelyei Kárpátalján

Szerkesztette: Rácz Béla és Molnár D. István.

A KÖTET SZERZŐI

Braun László, PhD (Szürte, 1971) – Az Ungvári Állami Egyetem történelem szakán végzett 1998-ban mint történész, történelemtanár. Általános, illetve középiskolai tanárként dolgozott, majd öt éven keresztül a Kárpátaljai Területi Állami Adminisztráció Oktatási és Tudományos Főosztályán végezte munkáját. A Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának az elvégzése után 2018-ban szerzett doktori (PhD) fokozatot. Jelenleg a II. Rákóczi Ferenc KMF Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének docense. Kutatási területe Északkelet-Magyarország története a 19–20. század fordulóján.

Csatáry György, PhD (Kaszony, 1963) – Az Ungvári Állami Egyetem történelem szakán végzett. Az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Középkori és kora újkori egyetemes történelem doktori programjának elvégzése után 2006-ban szerzett doktori (PhD) fokozatot a történelemtudományok (kora újkori magyar történelem) szakterületen. 2008-tól a történelemtudományok kandidátusa. Jelenleg a II. Rákóczi Ferenc KMF Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének vezetője. Levéltártant, történelmi szaktudományokat és honismeretet oktat. A Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács tagja. Kutatási területe: a II. Rákóczi Ferenc vezette 1703–1711. évi szabadságharc, Északkelet-Magyarország és Kárpátalja története.

Császár István (Jánosi, 1985) – A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola történelem szakán szerzett 2008-ben MA szintű oklevelet. A Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola Nemzetközi Kapcsolatok Története doktori programjában végezte PhD-tanulmányait, 2011-ben szerezte meg az abszolutóriumot. 2010 óta dolgozik a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékén, jelenleg oktatói beosztásban. Kutatási területe: a második világháború utáni kárpátaljai magyar társadalomtörténet, civil társadalmi mozgalmak kialakulása Kárpátalján.

Dancs György (Balazsér, 1986) – A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola történelem és földrajz szakán 2007-ben BA-oklevelet, történelem szakán 2008-ben Specialist oklevelet szerzett. A Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájában abszolvált 2012-ben. A Sárospataki Református Teológiai Akadémia lelképásztori munkatárs

szakán végzett 2017-ben. Jelenleg a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének tanára. Kutatási területe: a kolerajárvány az 1831–1832-es években; báró Perényi Zsigmond élete; a reformkori Magyarország az 1820–1840-es években.

Darcsi Karolina (Dercen, 1980) – A Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (ma II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola) földrajz–történelem szakán 2002-ben Specialist oklevelet, 2006-ban a Budapesti Corvinus Egyetem Századvég Politikai Iskola közpolitikai szakirányán MA-oklevelet szerzett, illetve a Pécsi Tudományegyetem Politikatudományok Doktori Iskolájában abszolvált 2006-ban. Jelenleg a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének tanára, az intézményen belül működő Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont kutatója. Kutatási területe: a kárpátaljai magyarság érdekérvényesítési lehetőségei a független Ukrajnában; közigazgatás, önkormányzatok, kisebbségi jogérvényesítés.

Dobos Sándor (Beregszász, 1986) – A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola angol nyelv és irodalom szakán 2009-ben BA-oklevelet, történelem szakán 2010-ben BA-, majd 2011-ben Specialist oklevelet szerzett, az Ungvári Nemzeti Egyetemen 2010-ben fejezte be a mesterképzést angol nyelvből és irodalomból, illetve a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájában abszolvált 2014-ben. Jelenleg a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének tanára, az intézményen belül működő Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont kutatója, valamint a Kiadói Részleg vezetője. Kutatási területe: helytörténet, helység-, utca- és térnevek, 20. századi községnevezendések a mai Kárpátalja területén.

Hires-László Kornélia, PhD (Beregszász, 1982) – 2003-ban az egykori Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskolán szerzett tanítói diplomát, majd ezt követően 2009-ben a Debreceni Egyetemen szociológia szakán végzett magiszteri fokozattal. 2017-ben a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán magyar nyelv és irodalom szakon szerzett specialist fokozatú oklevelet. 2021-ben sikeresen megvédte doktori értekezését a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Kommunikációs Doktori Iskolájában. 2001 óta kutatóként dolgozik a Rákóczi-főiskola jelenleg Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpontként ismert intézetében, és 2005 óta

a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola oktatója. Kutatási területei: nyelvi tájkép és etnicitás Kárpátalján, a kárpátaljai magyarság identitása, az ifjúság aktuális problémái, valamint a kárpátaljai magyarság aktuális társadalmi folyamatai.

Kész Barnabás, PhD (Salánk, 1966) – Az Ungvári Állami Egyetem történelem szakán végzett 1990-ben mint történész, történelemtanár. Egy évig régészként dolgozott az egyetemen, majd több mint két évtizedig általános és középiskolai tanár volt Salánkon. 2012-től a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének tanára, jelenleg docensi beosztásban. A Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának elvégzését követően, 2019-ben szerzett doktori (PhD) fokozatot a bölcsészettudományok területén, néprajz- és kulturális antropológiai tudományokban. Kutatási területe: a kárpátaljai magyarság tárgyi néprajza. Ezenkívül foglalkozik helytörténettel, könyvillusztrálással és katonai hagyományőrzéssel is, számos tudományos-ismeretterjesztő kiadvány szerzője.

Molnár D. Erzsébet, PhD (Beregszász, 1979) – A Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (ma II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola) angol–történelem szakán szerzett tanári oklevelet 2002-ben. Tanulmányait a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájában folytatta, ahol 2015-ben védte meg doktori értekezését *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáborai* (1944–1953) címmel. Jelenleg a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpontjának vezetője, a Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék docense. Kutatási területe: Kárpátalja szovjetizálása, a kárpátaljai magyar férfilakosság elhurcolása, a donbászi munkaszolgálat.

Molnár D. István, PhD (Nagydobrony, 1979) – A Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (ma II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola) angol–földrajz szakpárján szerzett tanári oklevelet 2002-ben. 2003–2006 között a Debreceni Egyetem Természettudományi Karának Földtudományok Doktori Iskoláját végezte el. Doktori (PhD) fokozatát 2013-ban szerezte. Jelenleg a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Földtudományi és Turizmus Tanszékének tanára és az intézményen belül működő Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont kutatója. Kutatási területe: Kárpátalja népessége, közigazgatása.

Molnár Ferenc, PhD (Zápszony, 1986) – Az Ungvári Nemzeti Egyetemen 2009-ben magiszteri szintű oklevelet szerzett angol nyelv és irodalomból, majd 2010-ben elvégezte a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola történelem szakát. Ezt követően az Eötvös Loránd Tudományegyetem Új- és Jelenkori Magyar Történelem Doktori Program miniszteri ösztöndíjas hallgatója. 2019-ben szerzett doktori (PhD) fokozatot történelemtudományok (19. századi magyar történelem) szakterületen. Jelenleg a II. RF KMF Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének docense, tanszékvezető-helyettese. Kutatási területe: a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 19. századi története, valamint a dualizmus korának (1867–1918) felekezeti és nemzetiségi viszonyai.

Orosz Ildikó, PhD (Nagydobrony, 1960) – Az Ungvári Állami Egyetemen szerzett MSc szintű oklevelet matematika szakon 1983-ban. 1981-től a Nagydobronyi Középiskola matematikatanára, 1990-től 1995-ig az iskola igazgatója. 2001-ben a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskolájában szerzett doktori (PhD) fokozatot nevelésszociológia szakirányban. 2013-ban a Volodimir Hnatyuk Ternopili Nemzeti Pedagógiai Egyetemen pedagógiai tudományok kandidátusa (CSc) fokozatot szerzett általános pedagógia és a pedagógiatörténet szakterületen. Jelenleg a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola (II. RF KMF) és a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség elnöke, a II. RF KMF Pedagógia és Pszichológia Tanszékének docense. Kutatási területe a kisebbségi oktatás, az anyanyelvi/anyanyelvű oktatás helyzete Kárpátalján a rendszerváltástól napjainkig.

Rácz Béla, PhD (Tiszaújlak, 1981) – A Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (ma II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola) történelem és földrajz szakán szerzett Specialist oklevelet 2003-ban. Az ELTE Földtudományi Doktori Iskola Földtan-Geofizika Programjának elvégzése után 2014-ben szerzett doktori (PhD) fokozatot földtan szakterületen, archeometriai szakiránnyal. Jelenleg a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola oktatási rektorhelyettese, továbbá a Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék docense. Kutatási területe: archeometria, azon belül petroarcheológia: pattintott kőeszköznyersanyagok vizsgálata, források, elterjedési területek, az emberi közösségek kulturális kapcsolatai az őskorban.

Suslik Ádám, PhD (Beregszász, 1986) – A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola történelem és földrajz szakán 2008-ban BA-oklevelet,

majd 2009-ben Specialist diplomát szerzett. 2017-ben Budapesten a Károli Gáspár Református Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola (Katonai- és politikai konfliktusok 1867–1945 között) programján belül doktori (PhD) fokozatot szerzett. Jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának levéltárosa az 1945 előtti Kormányservek Főosztályán. Kutatási területe: az első világháború és az azt követő rövid átmeneti időszak. A témakörön belül publikációi többsége egy adott régió (Északkelet-Magyarország), különös tekintettel Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék gazdaság-, társadalom-, egyház-, valamint hadtörténete tárgykörében jelentek meg. A klasszikus hadtörténetírás mellett olyan témákat is érint, amelyek a hadművelleti területeken vagy a hátszágban történt katonai visszaéléseket vizsgálják.

Szakál Imre, PhD (Bene, 1986) – A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán szerzett történelem és földrajz szakos tanári oklevelet 2008-ban. 2009-től a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának PhD-hallgatója, értekezését 2015-ben védte meg. 2013-tól alma matere Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének tanársegéde, 2015-től docense. Kutatási érdeklődése Kárpátalja két világháború közötti történetére, a kisebbségtörténetre, Ukrajna történetére és az emlékeztörténetre terjed ki.

Szamborovszkyné Nagy Ibolya, PhD (Sárosoroszi, 1970) – Az Ungvári Állami Egyetem történelem szakán végzett 1992-ben mint történész, történelemtanár. Egy évtizedig általános és középiskolai tanárként dolgozott, majd az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Kelet-Európa XIX–XX. századi története oktatási programjának elvégzése után 2011-ben szerzett doktori (PhD) fokozatot a történelemtudományok (kelet-európai történelem) szakterületen. Jelenleg a II. Rákóczi Ferenc KMF Apáczai Csere János Könyvtárának igazgatója, ill. az intézmény Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének docense. Kutatási területe: a Szovjetunió társadalomtörténete 1945–1991 között (azon belül oktatáspolitikai és az iskolai történelemtanítás története), valamint a kérdés kárpátaljai vonatkozásai, az iskolai történelemtankönyvek tartalmi és didaktikai kérdései, ezenkívül a szovjet egyházpolitika és a kárpátaljai reformátusok története a fent jelzett időszakban.

Szólósi Nóra, PhD (Macsola, 1986) – A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola történelem, valamint angol nyelv és irodalom szakán 2008-

ban szerzett BA-diplomát. Ezt követően az Ungvári Nemzeti Egyetem angol szakán kapott magiszteri képesítést 2009-ben. Ugyanezen év őszén nyert felvételt az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék doktori programjára, ahol 2012-ben abszolvált. 2018-ban szerzett doktori (PhD) fokozatot. Kutatási területe: a revízió és Kárpátalja 1938–1944 között, továbbá Kárpátalja társadalma és gazdasága 1939–1944-ben a visszacsatolt Felvidékkel való összehasonlításban.

Váradi Natália, PhD (Beregszász, 1980) – A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola történelem, angol nyelv, világirodalom szakán szerzett Specialist oklevelet 2003-ban. Doktori (PhD) fokozatát a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájában szerezte 2008-ban, 2012-ben a Nyíregyházi Főiskola közgazdász, gazdálkodási és menedzsment szakán szerzett BA-diplomát, majd 2013-ban történelemtudományokból kandidátusi fokozatot az Ukrán Tudományos Akadémia Történelmi Intézetében. 2020-ban a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karán magyar mint idegen nyelv szakirányú pedagógus-továbbképzési szakon MA-diplomát szerzett. Jelenleg a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének docense, a II. RF KMF Felnőttképzési Központjának vezetője, az ECL Nyelvvizsgaközpont vezetője, a „GENIUS” Jótékonyági Alapítvány igazgatója. Kutatási területe: Kárpátalja a Hruscsov-érában, kiemelten az 1956-os forradalom kárpátaljai vonatkozásai.

К 22 **Історія Закарпаття. Спадщина та виклики.** Наукове видання (колективна монографія) Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II/ Редакційна колегія: Василь Брензович (голова редакційної колегії), Юрій Чотарі (головний редактор), Мелінда Орбан, Олександр Добош (відповідальні редактори), Ібоя Самборовскі-Нодь, Імре Сакал та Ласло Браун (члени редакційної колегії). Автори: Адальберт Рац, Адам Шушлік, Борнобаш Кейс, Єлизавета Молнар Д., Ібоя Самборовскі-Нодь, Ільдико Орос, Імре Сакал, Іштван Часар, Кароліна Дорчі, Корнелія Гіреш-Ласлов, Ласло Браун, Наталія Вароді, Нора Севлеші, Олександр Добош, Стефан Молнар Д., Федір Молнар, Юрій Данч та Юрій Чотарі. Берегове–Ужгород: ЗУІ ім. Ф.Ракоці II – ТОВ «РІК-У», 2021. – 788 с. (угорською мовою)

ISBN 978-617-8046-21-7

У виданні представлено історію сучасного Закарпаття від найдавніших часів до сьогодення. Колективна монографія має узагальнюючий характер, автори висвітлили теми, які вважали найважливішими. Рекомендуємо усім, хто хоче більше дізнатися про багатогранне минуле й сучасне краю.

УДК 94(477.87)(082)

Наукове видання

ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ СПАДЩИНА ТА ВИКЛИКИ

Колективна монографія

2021 р.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Закарпатського угорського інституту
ім. Ф.Ракоці ІІ (протокол №9 від 30.09.2021)

Підготовлено кафедрою історії та суспільних дисциплін спільно з Науково-дослідним центром
ім. Тіводора Легоцькі і Видавничим відділом ЗУІ ім. Ф.Ракоці ІІ

Редакційна колегія:

Голова редакційної колегії: *Василь Брензович, канд. іст. наук*

Головний редактор: *Юрій Чотарі, канд. іст. наук*

Відповідальні редактори: *Мелінда Орбан та Олександр Добош*

Члени редакційної колегії: *Івоя Самборовські-Нодь, канд. іст. наук,*

Імре Сакал, докт. філософії у галузі іст. наук та Ласло Браун, докт. філософії у галузі іст. наук

Рецензенти:

Адам Новак, докт. філософії у галузі іст. наук (Дебреценський університет, Дебрецен) – розділ 3

Аттіла Шімон, габ. докт. у галузі іст. наук (Університет імені Яноша Шее, Комарно; Науково-дослідний інститут національних меншин «Форум», Шаморін) – розділ 7

Вікторія Ференц, докт. філософії у галузі філол. наук (Науково-дослідний інститут національної політики, Будапешт) – розділ 16

Іван Мандрик, докт. іст. наук, проф. (ЗУІ ім. Ф.Ракоці ІІ, Берегове) – розділ 5

Іштван Мароші (грек.-кат. священник, Греко-католицький центр ім. Елемира Ортугая, Берегове) – розділ 10-13

Іштван Цігань, канд. іст. наук (Інститут та Музей військової історії, Будапешт) – розділ 4

Йосип Молнар, канд. геогр. наук (ЗУІ ім. Ф.Ракоці ІІ, Берегове) – розділ 1

Левенте Пюошкі, габ. докт. у галузі іст. наук, проф. (Дебреценський університет, Дебрецен) – розділ 8-9

Марія Палашик, габ. докт. у галузі іст. наук (Історичний архів державної безпеки Угорщини, Будапешт) – розділ 11

Моніка Баер-Шіпош, докт. філософії у галузі політ. наук (Пейчський університет, Пейч) – розділ 15

Пйітер Пал Товт, докт. соц. наук (Науково-дослідний інститут демографії, Центральне статистичне управління Угорщини, Будапешт) – розділ 16

Пйітер Форішек, габ. докт. у галузі іст. наук (Дебреценський університет, Дебрецен) – розділ 2

Тібор Балла, габ. докт. у галузі військ. наук, проф. (Національний університет державної служби, Будапешт) – розділ 6

Тібор Валух, габ. докт. у галузі іст. наук (Університет імені Кароля Естергазі, Егер) – розділ 10, 12-13

Ференц Гідас, OFM (Ordo Fratrum Minorum) – розділ 10-13

Ференц Радванські, докт. філософії у галузі теол. наук (реформатський священник, Релігійна громада реформатської церкви с.Косонь) – розділ 10-13

Шандор Мілован (почесний голова Товариства угорської культури Закарпаття, Виноградів) – розділ 14

Технічне редагування та верстка: *Мелінда Орбан*

Коректура: *Едіна Шін, Марта Гнатик-Рішко*

Дизайн обкладинки: *Ласло Веждел*

УДК: *Бібліотечно-інформаційний центр "Опаці Чері Янош" при ЗУІ ім. Ф.Ракоці ІІ*

Відповідальний за випуск: *Олександр Добош* (начальник Видавничого відділу ЗУІ ім. Ф.Ракоці ІІ)

За зміст колективної монографії відповідальність несуть автори

Видання здійснене за підтримки Фонду національної співпраці, Офісу прем'єр-міністра Угорщини, ЗАТ «Благодійний фонд ім. Габора Бетлена» та за сприяння Спілки «За майбутнє реформатської громади Ніртетгі» і Благодійного фонду За Закарпатський угорський інститут

Видавництво: Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці ІІ (адреса: пл. Кошута 6, м. Берегове, 90 202. Електронна пошта: foiskola@kmf.uz.ua) *Статут «Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці ІІ» (Затверджено протоколом загальних зборів Благодійного фонду За ЗУІ, протокол №1 від 09.12.2019р., прийнято Загальними зборами ЗУІ ім. Ф.Ракоці ІІ, протокол №2 від 11.11.2019р., зареєстровано Центром надання адміністративних послуг Берегівської міської ради, 12.12.2019р.) та ТОВ «РІК-У»* (адреса: вул. Гагаріна 36, м. Ужгород, 88 000. Електронна пошта: print@rik.com.ua) *Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції Серія ДК 5040 від 21 січня 2016 року*

Поліграфічні послуги: ТОВ «РІК-У»

Підписано до друку 25.10.2021. Шрифт «Times New Roman».

Папір офсетний, щільністю 80 г/м². Друк офсетний. Ум. друк. арк. 64,0.

Формат 70x100/16. Замовл. №2772. Тираж 1400.